

8М.161.2(075.8)

С 43

Міністерство освіти України
Криворізький державний педагогічний інститут

СКЛАДНІ ПИТАННЯ
ВУЗІВСЬКОГО КУРСУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
Навчальний посібник

607213

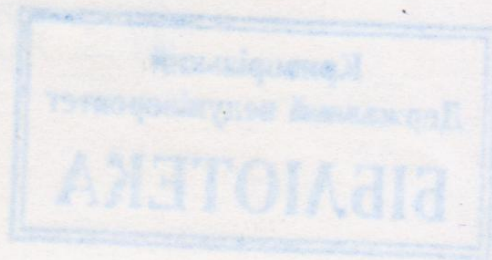
Кривий Ріг
1997

ББК 74.261,4

К 78

Рекомендовано Міністерством освіти України

Наукові рецензенти: доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Дніпропетровського державного університету Поповський А.М.; доктор філологічних наук, завкафедри української мови Запорізького державного університету Білоусенко П.І.

ISBN 5 – 7763 – 8363 – 3 Збірник наукових праць

**Вивчення мови засобів масової інформації як проблема
функціональної стилістики**

Системне вивчення мови засобів масової інформації розпочалося в 60-ті роки, з початком активізації лінгвостилістичних досліджень. Саме в цей час формується усвідомлення того, що всебічне вивчення різних форм існування та функціонування мови неможливе без ґрунтовного аналізу мови преси, радіо, телебачення. “Однією з баз стилістики мовлення, – зазначав В. Виноградов, – є мова масової комунікації. Масова комунікація, яка завдячує своїм розвитком у сучасному суспільстві рядові технічних завоювань, широко відображає складні форми мовленнєвого спілкування і взаємодії та структурні своєрідності того суспільства, в якому вона здійснюється” (1963:29).

Активний розвиток масово-комунікативних процесів у сучасному світі позначався на багатьох уявленнях мовознавчої науки і змушував пильніше приглядатися до реальної мовленнєвої діяльності. Все більший інтерес науковців викликали форми існування мови в їх соціальній зумовленості, зв'язки мови із соціальними процесами та їх відображення в мовній структурі. “Радіо і телебачення – писав О. Леонт'єв, – багато в чому є специфічними процесами спілкування. Та цю специфіку належно можна розкрити у разі, якщо будемо постійно проектувати на наше дослідження радіо – і телевізійного мовлення те, що ми знаємо про спілкування загалом та про інші його види; якщо будемо широко використовувати при вивченні радіо – і телевізійного мовлення поняття та методи,

вироблені психологічною та соціологічною наукою” (1974:49). Масова комунікація стає об’єктом дослідження дисциплін, що з’явилися на сучасному етапі розвитку науки. Мовленнєвому спілкуванню в умовах радіо і телевізії приділяється пильна увага в працях соціолінгвістів, психолінгвістів, семіотиків (див.: Предмет семиотики 1975; Психолінгвистические проблемы 1974; Трескова 1982; Язык и массовая коммуникация 1984).

Водночас посилюється інтерес до мовних проблем масової комунікації. З’являються роботи, в яких з позицій сучасної лінгвістики досліджуються питання стилю, структури, культури мовлення газети, радіо, телебачення (Аврорин 1975; Вакуров 1978; Васильева 1982; Костомаров 1974; Научно-техническая революция 1977; Светлана 1976; Стилистика 1981; Язык и стиль 1980). Робляться спроби визначити місце радійного та телевізійного мовлення в системі ФС, окреслюються загальні ознаки мікрофонного мовлення (Баранник 1967; 1967^a; 1978).

У статтях Д.Баранника (1967), І.Білодіда (1977), В.Костомарова (1974) обґрунтовується необхідність виділення мови засобів масової комунікації в окремий функціональний різновид – стиль масової інформації. Найбільш чітко та аргументовано ця позиція викладена Д.Баранником у відповідних розділах колективної монографії “Науково-технічний прогрес і мова” (К., 1978) та книги “Сучасна українська літературна мова: Стилїстика” (К., 1973). Автор зазначає, що “в українській мові, як і в інших розвинених мовах, сформувався і має вже чітко окреслені риси інформаційний стиль. Спочатку він існував у двох ситуативних різновидах: газетному (писемна форма) і аудиторному (усна форма). З появою радіо і телебачення

розвинувся також мікрофонний, або радіо—телевізійний, різновид інформаційного стилю, який теж належить до усних форм” (Баранник 1978: 114).

Вельми перспективною для осмислення всієї системи ФС сучасної української мови стала теза про те, що стилі усного мовлення є співвідносними з відповідними стилями писемного мовлення і протиставляються їм не як функціональні, а насамперед як матеріально—ситуативні різновиди (див.: Сучасна українська літературна мова : Стилїстика 1973). Адже насправді, при всій важливості матеріально—ситуативних чинників, вони все ж не визначають провідних функціонально—стилістичних рис мовлення, але сприяють (або перешкоджають) реалізації тієї чи іншої комунікативної мети.

Інформаційний стиль мови функціонує виключно в сфері масової комунікації (МК). Умови, ситуативні параметри МК багато в чому зумовлюють лінгвостилїстичні особливості інформаційних текстів, тому цілком доцільним є з’ясування тих характеристик, які у певний спосіб визначають ці особливості.

У науці термін “ масова комунікація” дістав більш—менш стале визначення. Найчастіше під цим поняттям розуміють “ процес поширення інформації (знань, духовних цінностей, моральних і правових норм і т. п.) за допомогою технічних засобів (преса, радіо, кінематограф, телевізія) на кількісно великі, розсосереджені аудиторії” (Философский словарь 1970:204). За цією дефініцією, суттю МК є поширення інформації. Однак необхідно зазначити, що ставити собі за мету власне інформування масової аудиторії про ті чи інші факти можуть лише вільні, незалежні преса, радіо, телебачення. В умовах щільного контролю та економічної залежності від державних і політичних

структур засоби МК перетворюються на знаряддя пропаганди певних доктрин, поширення викривленої, тенденційної інформації. У свій час підрадянська наука, з одного боку, виконуюючи певне ідеологічне замовлення, а з іншого – відбиваючи реальності життя, якраз і розглядала МК насамперед як знаряддя пропаганди. Зазначені обставини повинні братися до уваги при дослідженні праць, у яких зокрема розглядалися мовностилістичні процеси у сфері МК.

Інше застереження стосується технологічного аспекту розглядуваної проблеми. Слід зауважити, що не всі процеси передачі інформації, що здійснюються за допомогою технічних засобів, включаються до поняття МК. Такі їх різновиди, як телефон, телеграф, телефакс, телетайп, не можна вважати засобами МК принаймі з двох причин: 1) вони не мають ознаки масовості охоплення адресатів, 2) зміст повідомлень, що передаються через названі пристрої, частіше позбавлений універсальності. Таким чином, МК забезпечується не лише відповідними засобами створення, передачі та прийому інформаційних текстів, але й спеціальними інституціями, що здійснюють збір та обробку соціально важливого характеру.

Як одна з форм спілкування, МК має ряд особливостей, серед яких найбільш помітно є відсутність сталого зворотнього зв'язку в межах актуального комунікативного акта. Зворотній зв'язок – природній постійний елемент мовної комунікації – в умовах МК практично відсутній. Робота контактних телефонів під час радіо – і телепередач та листи читачів до газет проблеми повноцінного контакту з аудиторією не вирішують. У практиці журналістської роботи виробилися певні прийоми мовного характеру, що дозволяють деякою мірою компенсувати цю ваду комунікативної схеми МК. У першу чергу, мається на увазі

прийом ідеологізації мовлення, який успішно використовується на радіо і телебаченні.

Суттєвою рисою МК є також і те, що вона належить до ретіальних комунікативних процесів, тобто такого способу передачі інформації, коли повідомлення адресується кількісно та якісно невизначеному адресатові. Однак при цьому, очевидно, слід враховувати, що "масова комунікація як процес сприйняття та оцінки знакової продукції, будучи ретіальною за способом свого існування, реалізується лише як аксіальна за способом свого сприйняття та оцінки, тобто, іншими словами, реалізується як текст, спрямований на певного (-их) індивіда (-ів)" (Сорокин 1985: 50).

Як бачимо, дослідження соціолінгвістичних та психолінгвістичних аспектів МК створює необхідну наукову базу для глибокого аналізу власне мовних особливостей МК - текстів. Адже без урахування генетичної природи та функціонального призначення певного тексту важко, а то й неможливо, провести системне дослідження його структурних ознак. Саме в інтегруванні зусиль соціолінгвістики, психолінгвістики, функціональної стилістики і полягає, напевно, перспектива подальшого вивчення процесів, пов'язаних з функціонуванням мови в складній і надзвичайно важливій сфері масової комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

Аврорин В.В. Проблемы изучения функциональной стороны языка. – Л.: Наука, 1975. – 276 с.

Баранник Д.Х. Актуальні проблеми дослідження мови масової інформації /

/ Мовознавство. – 1983. – № 6. – С. 13–17.

Баранник Д.Х. До питання про "інформаційний" стиль мови // Мовознавство. – 1967. – № 1. – С. 3–10.

Баранник Д.Х. Коментарний стиль усного літературного мовлення /

/ Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 66–74.

Баранник Д.Х. Мікрофонні різновиди усного літературного мовлення: Особливості структури / / Українське усне літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1967^a. – С. 47–55.

Баранник Д.Х. Сильові різновиди мови радіо і телебачення // Науково-технічний прогрес і мова. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 110–118.

Вакуров В.Н. и др. Стилистика газетных жанров. – М.: Высш.шк., 1978. – 183 с.

Васильева А.Н. Газетно-публицистический стиль. – М.: Рус. Яз., 1982. – 200 с.

Виноградов В.В. Стилистика. Теория политической речи. Поэтика. – М.: Наука, 1963. – 255 с.

Волков А.Г. Семиотика в системе средств массовых коммуникаций // Материалы научного семинара “Семиотика средств массовой коммуникации”. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – Ч.1. – С. 11-16.

Кайда Л.Г. Эффективность публицистического текста. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 183 с.

Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе. – М.: Изд-во МГУ, 1971. – 267 с.

Мова. Людина. Суспільство. – К.: Наук. думка, 1977. – 268 с.

Мова сучасної масово-політичної інформації. – К.: Наук. думка, 1979. – 251 с.

Научно-техническая революция и функционирование языков мира. – М.: Наука, 1977. – 270 с.

Особливості мови і стилю засобів масової інформації. – К.: Вища шк., 1983.

Предмет семиотики: Теоретические и практические проблемы взаимодействия средств массовых коммуникаций. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – 406 с.

Психолингвистические проблемы массовой коммуникации. – М.: Наука, 1974.-147 с.

Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М.: Наука, 1990.-136 с.

Рождественский Ю.В. О семантических особенностях текстов массовой коммуникации // Материалы научного семинара “Семиотика средств массовой коммуникации”. – М.: Изд-во МГУ, 1973.–Ч.1. -С.209-293.

Роцин С.К. Психология и журналистика. – М.: Наука, 1989.– 192 с.

Светлана С.В. Телевизионная речь: Функции и структура. – М.: Изд-во МГУ, 1976.– 152 с.

Сорокин Ю.А. Психолингвистические аспекты изучения текста. – М.: Наука, 1985. – 168 с.

Стилистика газетных жанров. – М.: Изд-во Мгу, 1981.-230 с.

Стилистика русского языка: Жанрово-коммуникативный аспект стилистики текста. - М.: 1987.- 240 с.

Сучасна українська літературна мова: Стилїстика. – К.: Наук. думка, 1973.

Трескова С.И. Социолингвистические проблемы массовой коммуникации. – М.: Наука, 1982. – 152 с.

Философский словарь. – М.: Политиздат, 1970.

Язык и массовая коммуникация. – М.: Наука, 1984.-276 с.

Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. – М.: Изд-во Мгу, 1980. -256 с.

Із спостережень над семантико-граматичними особливостями лексичного повтору у функції присудка.

Дослідження конструкцій з лексичним повтором у мовознавчій літературі висвітлюють різні аспекти цього мовного явища. Зокрема, розглядають лексичний повтор як лінгвістичну одиницю, семантично необхідну при формуванні змістової структури тексту /Синиця, 1994, 56-60/. Також лексичний повтор привертає увагу як стилістичний засіб /Акімова, 1990, 83; Балясная, 1990, 19/. Крім того, конструкції з лексичним повтором виділяють як структурно-функціональний елемент синтаксичного поширення /Аладьина, 1985, 15; Иванчикова, 1969, 67/.

Разом з тим, граматична природа лексичного повтору розглядалась лише принагідно. Так, В.Г.Адмоні в праці "Основы теории грамматики" між іншим згадує про повтор – "буквальний або варіантний", що може вживатися з метою граматичного доповнення синтагматичного компонента /Адмоні, 1964.22/. А Г.Я.Солганик у роботі "Синтаксическая стилистика" відзначає, що повтор "один із найбільш загальних способів зв'язку, що відповідає характеру, природі речення як закінченої структурної одиниці [...]"/Солганик, 1979, 194/. Окремі дослідники одностайні в питанні, що лексичний повтор уже за своєю природою передбачає позиційну характеристику і, таким чином, просто неможливо уникнути опису граматичних особливостей його використання /Белунова, 1988, 70; Синиця, 1994, 57/.

Хоча, як бачимо, й констатується той факт, що повторювані лексеми співвідносяться одна з одною за позиціями, які вони займають у реченні, і потенційно підлягають характеристиці, однак це не дає підстав стверджувати, що прояви семантико-граматичних

особливостей лексичного повтору як лексико-граматичного явища отримали вичерпну характеристику.

Отже, метою статті є з'ясування питання про вплив семантико-граматичних особливостей лексичного повтору на семантико-синтаксичну організацію речення. Розгляд цього питання, на нашу думку, має враховувати, крім граматичного, ще й номінативний аспект цього мовного явища. Оскільки в його межах можливий аналіз повторюваних одиниць з урахуванням їх відношень до позначуваного факту позамовної дійсності.

Фактичний матеріал дібрано з художніх творів загальним об'ємом 2000 сторінок. Всього проаналізовано близько 300 речень. Об'єктом спостережень обрано лексичний повтор у функції присудка. Вибір зумовлений тим, що дієслівним повторам належить особлива, інтенсифікуюча роль в організації ситуативного висловлення.

Характеризуючи компоненти дієслівного повтору, А.К.Мойсієнко відзначає, що вони "привносять у художній контекст відчуття переспективи, сприяють зміщенню певних семантичних шарів [...], актуалізують, динамізують оповідь" /Мойсієнко, 1991, 57/.

Чимало дослідників визначали функціональні вияви дієслова як носія динамічної ознаки, представлені як дія або процес, що має певні часові показники: тривалість /нетривалість, початок процесу, ознаку закінченості і под. /Безпояско, 1993, 163; Вихованець, 1992, 67; Русанівський, 1971, 103/. До речі, вчені звертали увагу на те, що дієслівні форми реалізують певне стилістичне навантаження, можливості якого потенційно закладені в дієслові.

Групування речень проводилося з урахуванням такої зовнішньої ознаки повтору, як контактне /дистанційне/ розташування повторюваних одиниць.

Найчисельнішу групу /56% від загальної кількості/ складають речення, в яких вжито двокомпонентний

елемент – контактний дієслівний повтор. У цій групі можна виділити окремі підгрупи за типом зв'язку між компонентами повтору. Розрізняємо два типи побудов – безсполучниковий і сполучниковий /за Н.Ю.Шведовою/.

До безсполучникових побудов належать сполуки–повтори типу шумів, шумів, ходили, ходили. Такі повтори ілюструють вільно наповнювану модель /за визначенням Н.Ю.Шведової/, яка може заповнюватися будь-якими дієсловами /Шведова, 1960, 18/. Наприклад: А сонце пекло, пекло, сміялося... /Антоненко-Давидович/; Копалися, копалися у документах і 30 квітня таки звільнили /Міщенко/; Малюк заблимав, заблимав і зайшовся плачем; Посидить, посидить Світлана, нудьгуючи, та й вислизає тихцем у двір; Маруся терпіла, терпіла, а потім не витримала /Дімаров/.

Значення повтору в значній мірі залежить від того, яка частина мови повторюється. У перших двох прикладах – повтор дієслів минулого часу недоконаного виду створює значення великої тривалості дії. А повтор дієслів минулого часу доконаного виду, як у третьому прикладі, є носієм великої інтенсивності дії. Дієслівні повтори в четвертому і п'ятому реченні вжиті в аналогічній видо-часовій формі, але обидва компоненти таких присудків помітно зливаються інтонаційно і означають дію, яка періодично поновлюється, а потім замінюється іншою дією з результативним значенням. Про таку особливість вживання дієслівних форм у свій час писав П.С.Дудик на основі дослідження фактів розмовно-побутового мовлення /Дудик, 1973, 115/. З певністю можна твердити, що такі форми набули поширення і міцно закріпилися в художньому мовленні. Про це свідчать численні приклади.

До другого, сполучникового, типу побудов можна віднести речення, в яких до складу предиката входять займенник все, що виконує роль підсилювача, прислівник ще, аналогічний за функцією, сполучники і/й/, та й, а

також частка як. Наприклад: Грицько лаявсь і лаявсь на все горло... /Грицько Григоренко/; А от варязька сила – велика, велетенська, напирає, ще напирає /Хвильовий/; Все тяглася і тяглася весна до неба зеленими стрілками паростків /Тулуб/; Ці сльози все котяться та й котяться у неї по щоках /Тельнюк/; А Сапрониха як пішла, як пішла лаяти без усякого розбору, як уже звісно, баба /Журба/.

Порівняно з розглянутими вище випадками такий контактний повтор дієслова у поєднанні з вказаними підсилювальними словами в структурі присудка чи предикативного ядра речення виражає помітно більшу тривалість, інтенсивність дії.

Як бачимо, дієслівний повтор у тій чи іншій видо-часовій формі, окрім синтаксичної функції, що полягає в перебудові простого присудка у простий ускладнений, виконує ще й семантичну функцію: виступає показником певного, емоційно окресленого значення.

Характеризуючи речення з контактним дієслівним повтором, ми керувалися номінативним критерієм. Тобто, виділяли випадки співположення однореферентних слів, що були об'єднані в єдиний номінатив з ідентичними елементами.

Другу групу складають речення, у яких повтор присудка зумовлює наявність лімінативних членів речення, що групуються навколо центральної осі контактності (дистантності повтору.)

Такими лімінативами виступають (за визначенням І. Р. Вихованця) другорядні опосередковані члени речення. Вони вказують на те, що в структурі речення їхня присутність можлива, але не обов'язкова. Продуктивну групу таких членів речення становлять прийменниково-відмінкові та прислівникові форми з просторовою і часовою семантикою. Лімінативи є зовнішніми поширювачами, що можуть вводитися в структуру речення через повтор предиката.

Наприклад: Сунулись хмари невідомо куди, сунулись далеко-далеко-удалечінь (Хвильовий); Козаки слухали читання Олексія Поповича уважно, затамувавши подих, слухали серцем і дитячою, віруючою думкою (Мордовець); А пісні дівочі їх вели темними вулицями переяславськими, вели до зустрічі, до шастя, до радості... (Тельнюк)

Як бачимо, такий повтор зумовлює розгортання дії у певному напрямі, за певних умов, із певних причин: рух від загального твердження до конкретних умов, із певних причин: рух від загального твердження до конкретних реалізацій дії через повтор з урахуванням часових і просторових вимірів.

Використання повторюваної словоформи у структурі висловлення являє собою розрив синтагматичного ланцюга, що дозволяє подати інформацію частинами, хоча вона й могла б бути представлена єдиною синтаксичною структурою синтетичного типу.

Спостереження показують, що значення, які передає повтор, знаходяться в залежності від синтагматичних умов його реалізації. В цьому нас переконують вище вказані приклади. Знаходячи свою реалізацію в складі синтаксичної конструкції, завданням якої є різнобічна характеристика деякої реалії (денотата), повтор виступає в якості ядерного, осьового елемента, здатного сприяти створенню відкритості конструкції.

Окрему групу складають речення з повтором імператива, здебільшого у формі другої особи однини із часткою не посередині. Також виявлено повтор імператива у формі третьої особи однини.

Такі предикативні форми виступають у реченнях із протиставним змістовим зв'язком, що виражається за допомогою сполучника протиставності а.

Серед таких речень можна виділити дві підгрупи. Перша підгрупа: дієслівний повтор виражає дію, що не

зумовлює наступну, подану після заперечення чи нездійснення першої. Наприклад: Тепер стережися не стережися – однаково не вбережешся (Гуцало); Він догравав не догравав цю партію, а не уважно совав фігурки... (Щегельський); Тож хотів не хотів Максим, а мусив братись до діла (Дімаров). Друга підгрупа: дієслівний повтор виражає через протиставлення більшу інтенсивність дії. Наприклад: Кінні та піші пили, не пили, а хлебтали, зачерпуючи воду долонями, шоломами, шапками; із шатра Тапур вискочив, не вискочив – вилетів (Чемерис).

Окремо слід виділити речення, організовані полікомпонентним дієслівним повтором. Наприклад: Усе кипить, кипить, кипить (Тельнюк); А вони рили яму, рили, рили... (Федорів); Невідомі бубни били, били, били... (Федорів).

Триразовий контактний повтор створює нове поняття, нове значення – значення гіперекстенсивності (дуже багато, дуже довго). Семантичною основою такого повтору є експресема “високий ступінь ознаки”, яка поєднується із семами якісної та кількісної характеристики референта, утворює значення інтенсивності, гіперекстенсивності та ін. Н.М.Добронравова, характеризуючи лексичний повтор, відзначає, що його можна розглядати “як конструкцію із загальним значенням [...] якісно-кількісної множинності” (Добронравова, 1984, 154).

Що стосується полікомпонентного дистантного повтору, то можна сказати, що такий повтор зумовлений чисто стилістичними причинами і є способом виділення і фіксації уваги. Наприклад: Пив і Байденко, маленькою біленькою чашечкою з голубами на вінцях, пив, як воду, пив мутний самогон, пив і закусував... (Г.Косинка); Гуляє Микола на Тройцю, гуляє на Пречисту, гуляє на Покрову, гуляє на Михайла, гуляє на Різдво, гуляє на Водохреща,

гуляє на весіллях, гуляє на хрестинах та іменинах (Маківчук); Йшли жінки і діти, йшли дівчата і легіні, йшли вдови, сироти, каліки, старці, погорільці, хворі, боржники, йшли скривджені, обкрадені, пограбовані (Федорів).

У другому та третьому прикладах дистантний дієслівний повтор є факультативним з точки зору його впливу на синтаксичну структуру речення, і, якщо пожертвувати стилістичними особливостями речення, його (повтор) можна легко опустити.

Структурна факультативність повтору зумовлена автосемантією домінуючого елемента. Іншими словами, член речення є синтаксично автономним. Він не потребує обов'язкового граматичного і семантичного свого відтворення певною словоформою. Щодо першого речення, то в ньому опущення повтору є не бажаним, оскільки може викликати перебудову структури синтаксичної конструкції і порушення синсемантичності речення.

Заслуговує на увагу група речень, що мають повтор, в основі якого лежить поєднання відмінюваної дієслівної форми з однокореневим інфінітивом. Такий тип повтору звичайно зв'язаний з дальшим або попереднім протиставленням у реченні. Він показує, що дія, позначена даним дієсловом, виконується в протилежність іншій дії, яка протиставляється даній. Наприклад: Писати писав, але друкувати не наважувався (Маківчук); Під голову поклав руки – і думати не думав, і спати не спав (Підмогильний); Гріти не гріє, але коло хати лад дає (Лесів); Бачити я її не бачу, але найти найду (Опільський).

Речення такого типу І.І.Слинько відносить до двоскладних (двоядерних) речень, спираючись на дослідження Н.Ю.Шведової та І.О.Золотової. "У таких реалізаціях моделей двоядерних речень з стилістичних міркувань може не називатись підмет" і може бути при потребі встановлений (Слинько, 1994, 118). Так І.І.Слинько

мотивує відсутність підмета в таких синтаксичних конструкціях.

Проведені спостереження дають нам змогу окреслити певні семантико-граматичні характеристики лексичного повтору. По-перше, лексичний повтор здатний ускладнювати предикативну основу речення, зокрема утворювати форми простого ускладненого присудка. По-друге, повтор може брати участь у створенні синтаксичних конструкцій різної синтагматичної наповнюваності. При цьому такі конструкції, крім вираження певної модальності, передають значення, що знаходяться у сфері граматичних категорій виду, числа способу. По-третє, повтор можна характеризувати, спираючись на положення про обов'язковість (факультативність) структурного елемента. Щодо повтору, то він так чи інакше пов'язаний із поняттями синсемантичність (автосемантичність) речення. Іншими словами, якщо речення без повтору відносно незалежне від речень, що його оточують, тобто є автосемантичним, то такий повтор вважається факультативним.

І, навпаки, якщо речення без повтору синсемантичне, то повтор є обов'язковим для структури речення.

По-четверте, повтор, функціонуючи як засіб вираження граматичних значень (морфологічних, синтаксичних), відображає динамічність мовної системи, сприяє пристосуванню засобів комунікації до потреб спілкування і стимулює опис різноманітності явищ і відношень навколишнього світу.

Наявність повтору показує, що синтаксична одиниця може зазнавати семантико-граматичних модифікацій. Оскільки лексичний повтор виступає у функції присудка, то це є потенційною передумовою перебудови структури речення, зокрема ускладнення його предикативної основи. З іншого боку, це може викликати появу факультативних та лімінативних членів речення, з іншого – стимулює

смислорозбудовчий процес та збагачує семантичний потенціал висловлення.

ЛІТЕРАТУРА.

Акимова Г.Н. Конструкции экспрессивного синтаксиса. В кн. Новое о современном русском языке. – М.: Высш. школа, 1990.

Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – М.: Наука, 1964.

Аладьина А.А. Лексический повтор с синтаксическим распространением в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1985, 25 с.

Балясная Л.Ю. Роль лексического повтора в организации предложения и текста: Автореф. дис... канд. филол. наук. – КГУ, 1990, 23 с.

Безпояско О.К. та ін. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.

Белунова Н.И. Интегрирующая функция лексико-синтаксических повторов в текстах публицистического стиля // Текстовые реализации и текстообразующие функции синтаксических единиц: Межвуз. сб. научн. тр. – Л., 1988. – С. 70-86.

Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.

Добронравова Н.Н. Проблема повтора в номинативном аспекте // Экспрессивность на разных уровнях языка. – Новосибирск, 1984. – 158 с.

Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. – К.: Наук. думка, 1973. – 289 с.

Иванчикова Е.А. Лексический повтор как экспрессивный приём синтаксического распространения. В кн.: Мысли о современном русском языке. – М.: Просвещение, 1969.

Лепина Р.А. Лексический повтор в семантико-синтаксической организации предложения: Автореф. дис.... канд. филол. наук.—К., 1977.—23 с.

Мойсієнко А.К. Повтор як динамізуюча одиниця // Укр. мова та літ. В школі.— 1991, № 5.— с. 57-61.

Русанівський В.М. Структура українського дієслова.— К.: Наук. думка, 1971.— 315 с.

Синиця І.А. Лексичний повтор як засіб реалізації семантичної зв'язності тексту // Мовознавство, 1994, № 6.— С. 56-60.

Слинько І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблеми питання.—К.: Вища школа, 1994.—670 с.

Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика.— М., 1979.— 212 с.

Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи.— М., 1960.— 378 с.

Бондаренко Л.Г. “Із спостережень над семантико-граматичними особливостями лексичного повтору у функції присудка”. З'ясовується питання впливу повтору дієслова у функції присудка на структурно-семантичну організацію речення.

607213

Формули мовного етикету як функціонально автономні комунікативні стереотипи в синтаксичній структурі сучасної української мови

Мовний етикет можна назвати культурним обличчям нації, дослідження його проблем має бути під пильним оком науковців.

Проблеми українського мовного етикету стали об'єктом зацікавлення лінгвістів, починаючи з кінця ХІХ ст. Дослідниками етикету були О.О.Потебня, В.І.Сімович, Н.І.Формановська, Є. Томічек, П.Браун, С.Левінсон, В.М.Алпатов та інші вітчизняні та зарубіжні вчені.

Комунікативна функція мови є її первинною, основною функцією. Мовний контакт, необхідний для досягнення спілкування, реалізується спеціальними мовними засобами, скерованими на зав'язування, підтримання, припинення комунікації. Встановлення та підтримання контакту обов'язково передбачає дотримання певних норм мовної поведінки співрозмовниками – уваги до партнера, врахування його потреб, доброзичливого ставлення, тобто дотримання загальних вимог ввічливості. Отже, ввічливість – провідна риса мовного (та й не мовного) спілкування. Мовами світу вироблено спеціальні (лексичні, морфологічні, синтаксичні) засоби вираження ввічливості, спеціальні етикетні мовні формули, що утворюють у кожній конкретній мові цілу систему – мовний етикет. Це насамперед такі усталені мовні формули, що вживаються при зав'язуванні контакту між комунікантами, як формули звертань, вітань; під час підтримання контакту – формули вибачення, прохання, подяки; під час припинення контакту – формули прощання, побажання. Це і є власне етикетні мовні формули. Але окрім власне етикетних мовних формул, мовний етикет містить в собі соціально-мовні

символи етикетного рівня (наприклад етикетні форми заперечення (незгоди) і ствердження (згоди), форми питань, що використовуються в певних соціально-культурних групах).

У нашому суспільстві етикет в цілому збігається з загальними вимогами ввічливості. Все, що в межах ввічливості, є етичним, неввічливість – синонім неетичності.

У процесі довготривалого співжиття людей у суспільстві виробився цілий комплекс механізмів регулювання поведінки людей за тих чи інших обставин, який ми називаємо етикетом.

Багаторазова повторюваність етикетних ситуацій – привітання, звертання, рекомендації, знайомства, запрошення, подяки, компліменту, прощання – сприяла тому, що до кожної з них виробились відповідні мовні стереотипи, які використовуються для маніфестації соціальних стосунків. Таким чином усталився мовний етикет. Зараз фахівці мовний етикет визначають “як систему стійких формул спілкування, рекомендованих суспільством для встановлення мовленнєвого контакту співрозмовників, підтримання спілкування у вибраній тональності відповідно до їх соціальних ролей і рольових позицій відносно один одного в офіційних і неофіційних обставинах”.

Таким чином, мовний етикет становить функціонально-семантичне поле ввічливо-доброчинних одиниць мовного спілкування в різних етикетних ситуаціях. Існує проблема співвідношення етикету і мовного етикету. Можна з певністю стверджувати, що мовний етикет пов'язаний із семіотичним і соціальним поняттям етикету. Сам етикет дослідники відносять до вторинних моделюючих систем, які надбудовуються над первинною моделюючою системою – мовою.

Виходячи з факту, що такий універсальний засіб як

мова, є основою комунікаційних систем будь-якого виду, будемо вважати етикет окремою цілісною системою, а всі вербальні засоби (мовний етикет) – підсистемою етикету. Поняття ввічливості є певною мірою безособовим. Формули мовного етикету можуть застосовуватися і до керівника, і до підлеглого, до добре знайомого і малознайомого. Принциповим є розрізнення категорії мовця і граматичної категорії особи. Дійсно, майже в кожній етикетній формулі присутнє “я” мовця. Добрий день! До побачення! Є висловами 1-ї особи, але тут можна твердити лише про синтаксичну категорію особи, граматична ж категорія – відсутня, вона “і не може бути виражена цими формулами, навіть імпліцитно, оскільки це дієслівні одиниці. А ось семантична категорія мовця їм властива: адже і Спасибі, і Добрий день, і багато інших подібних слів-формул – це висловлювання від особи мовця, а не лише слова в реченні”.

Що ж до граматичної категорії особи, то вона є ядром семантичної категорії персональності, яка показує співвідношення учасників означеної ситуації та учасників ситуації мовлення, насамперед мовця. На основі цієї семантичної категорії будується і функціонально-семантичне поле персональності, яке розглядається разом із засобами її вираження у тій чи іншій мові.

Персональність як функціонально-семантичне поле являє собою угруповання різнорівневих (лексичних, морфологічних, синтаксичних) засобів певної мови, які слугують для вираження різних варіантів ставлення до особи. Характерною ознакою функціонально-семантичного поля персональності є об'єднання і взаємодія в центрі поля граматичної категорії особи дієслова і займенника, що виконують власне семантичну дейктичну функцію співвіднесення учасників означеної ситуації з учасниками мовленнєвого акту. Конкретний

персональний дейксис, а саме – власне особовий (означено-особовий) вказує на власне особу (основна функція форм 1-ї та 2-ї особи й одна з можливих функцій 3-ї особи).

Чому етикетні формули мають контекстно автономний (самодостатній) зміст і форму? Тому що їх призначення специфічне, вони мають у зв'язку з цим усталену форму і закріплені за нею зміст, вони відтворювані мовленнєві структури. Це комунікативні стереотипи.

Якщо ж ці контекстно автономні формули потрапляють у лінійне речення, то вводяться як цитата або як пряма мова (з відповідним пунктуаційним оформленням, в т.ч. і лапками), що ще раз підкреслює їх первісну (генетичну) функціональну автономність.

Література.

Формановська Н.И. Речевой этикет // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. –С. 413.

Байбуриш А.К. Топорков А.Л. У истоков этикета. –Л., 1990. –С.8.

Крысин Л.П. О речевом этикете – научно и популярно // Рус. яз. в школе. – 1984,; №3 –С.105.

Бондаренко А.В. Семантика лица // Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость. –Сиб.: 1991. –С. 7-8.

Загальнокомпозиційні та синтаксичні особливості
тексту казки в їх проекції на структуру розповідного
стилю

У структурі розповідного стилю (6,511) функціонально вирізняється казка як жанр фольклорно-етнографічного характеру. Як і будь-якій розповіді, казці притаманні такі характерні ознаки: сюжетність, цілісна завершеність, однолінійність оповіді, тяжіння до лапідарності. Композиція казки не розвивається логічно, як, скажімо, у звичайній побутовій розповіді, а побудована на випадковостях. Так, наприклад, герой фантастичної казки здебільшого спонтанно вирушає на боротьбу з темними силами, випадково зустрічає наречену і, як правило, визволяє її, врешті-решт здобуває перемогу над злими силами.

Особливість композиції казкової розповіді – трикратне повторення дії героя з наростаючою гіперболізацією цієї дії: Іван – мужичий син тричі вступає в двобій зі зміями (шестиголовим, дев'ятиголовим і дванадцятиголовим); тричі царівна-жаба виконувала завдання царя і щоразу складніше і т.д. Це надає казковій розповіді розміреності, ритмічності, що дозволяє казкареві зосередитись на інтонації, активізувати пам'ять свою і того, хто слухає; а градація дії поступово готує слухача до найбільшого випробування героя.

Важливу роль у ритмізації казки відіграють також пісні-сигнали:

“Телесику, Телесику!

Приплинь, приплинь до бережка!

Дам я тобі їсти й пити.” (3, 355)

“Помалу-малу, чумаченьку, грай!

Не врази мого серденька вкрай!

Мене сестри вбили, із світу згубили,
Ніж мені в серденько та й устромили!”(7, 299)

Отже, закономірності оформлення тексту казки насамперед проявляються на рівні її композиції, яка відрізняється від композицій інших жанрів розповіді (розповіді-переказу, побутової розповіді). Її своєрідність у наявності єдинопочатку, триразовому повторенні певних подій, в інтенсивній градації дії.

Загальновідомо, що жанр казки характеризується специфічними мовними засобами і стилістичними прийомами, що складають своєрідну лінгвістичну норму жанру.

Казкова розповідь здебільшого починається традиційно формулою: “Жив колись один цар”; “В далеких краях жила собі вдовиця”; “де-не-десь, у якімсь царстві, жив собі цар та цариця, а в них – три сини, як соколи”. Завершується казка фінальними формулами, які часто мають гумористичний характер і підкреслюють нереальність того, про що розповідається: “От і вся казка. Хто не вірить, той най перевірить”; “І я там сидів, горілку пив, по вусах текло, а в роті не було”; “Як був собі цар да цариця, а в їх у дворі криниця, а в криниці корець, моїй казці кінець”. Ці формули можуть бути позатекстуальними (наведені вище приклади) або ж пов’язаними з текстом казкової розповіді: “І всі живуть щасливо, як ще не повмирали”; “А ведмідь-Іванко одружився тоді з старшою царівною, та й живуть собі”.

Важливе місце в композиції казки займають також медіальні зовнішні і внутрішні формули.

Зовнішні медіальні формули служать своєрідним засобом актуалізації уваги слухача або є перехідним елементом між епізодами: “Швидко казка мовиться, та не швидко діло робиться”; “А далі ось що було”.

Найбільш визначальними для казкового стилю є внутрішні медіальні формули, які “являють собою саме

той елемент традиції, яким пишається кожен виконавець, і Надає казці високої художньої цінності” (5, 98). Серед цих формул виділяють описові, що передають зовнішність героїв, їх дії, описують речі та предмети: “Така гарна, що ні словом сказати, ні пером описати”; “Хлопець посяг коневі у ліве вухо, витяг шкатулку і одягся у прекрасне плаття”; “Ріс хлопець не по днях, а по часах” і под. Хоча такі описи є формальними, вони є достатніми, щоб яскраво представити героїв. Розповідний стиль виключає зайву деталізацію, а в казці вона й зовсім не потрібна. Наприклад, формула типу: “такий гарний, що не сказати” дозволяє слухачеві відтворити свій ідеал краси, бо, врешті, поняття краси досить відносне.

До внутрішніх медіальних формул належать також типові вирази окремих персонажів та магічні формули: “Шукай мене в тридесятім царстві, у Баби Яги – костяної ноги!”; “А що, Кириле? Прийшов битися чи миритися? – Де вже миритися? Битися з тобою, з іродом проклятим!”; “Торбочко-волосяночко, дай їсти і пити” і подібні.

Таким чином, всі формальні казкові вирази зумовлені специфікою самої казки, адже саме жанр твору визначає його композицію.

Композиція казки – явище незвичайне. І ця незвичайність – в здатності відразу зафіксувати в неї нове життя. Ця композиційна особливість тексту казки ставить її вище від розповіді побутової і навіть від художньої.

Візьмемо найбільш ідентичний казковій розповіді твір художньої літератури – оповідання. Ми можемо переказати його зміст, але при цьому оповідання втратить художні і стилістичні засоби, воно перестане бути художнім твором і опуститься до рівня побутової розповіді-переказу.

Композиція літературного твору – незмінна, стала система. З неї не можна вилучити жодного елемента, не можна нічого переставити з місця на місце.

Казковій розповіді властива варіантність. При всій

замкнутості композиції казки сюжет її може доповнюватися новими епізодами, окремі епізоди можуть вилучатися; можливе контамінування декількох сюжетів, міграція з казки в казку позасюжетних елементів: казкових лексичних і фразеологічних формул. Це зумовлено характером функціонування казки, і ступінь насиченості її мови казковими художніми засобами залежить і від майстерності казкаря-оповідача. Писемна фіксація казкової розповіді – це лише застигла мить її життя і не є чимось незмінним. Справжньої своєї багатогранності казка набуває в усній формі.

Отже, в композиційному плані казкова розповідь помітно відрізняється від розповіді літературної, відрізняється вона і від звичайної, побутової розповіді.

Спостереження над мовними особливостями тексту казки дали нам підставу стверджувати, що при всій своїй наближеності до діалектного побутового мовлення, мова казки якісно відрізняється від останнього. Казка – це насамперед твір мистецтва. Побутуючи в усній формі, казкова розповідь зберігає певні діалектні елементи, синтаксичні конструкції загальнорозмовного характеру (еліптичні, неповні речення тощо, однак тяжіє до літературно нормованих текстів.

Про наддіалектний характер фольклору влучно висловила А.П.Євгенєва: “Співак творить на своєму діалекті, користуючись своїми нормами, але в його творі буде менше діалектизмів, ніж у його повсякденній мові, тому що билину, пісню і под. він створює, спираючись на традицію, яка допомагає йому при відборі типових і яскравих форм” (4, 17).

Те ж саме стосується і народної казкової розповіді. Поширюючись у своїх варіантах, казка з одного боку “переселяє” діалектизми з регіону в регіон, а з другого – відшліфовує мовні засоби, внаслідок чого нейтралізуються діалектні елементи. Збережені в тексті казки діалектизми

стають не просто відбитком місця народження казки чи її побутування, вони є стилістичним засобом, як це спостерігається у творах художньої літератури. Відтворюючи казкову розповідь, оповідач, безперечно, прагне якомога точніше передати не тільки зміст, стиль і художні засоби почутої ним казки, але й певні синтаксичні конструкції, які можуть бути не властивими для його діалектного мовлення. Крім того, у казці зберігаються архаїчні конструкції. Наприклад: “Я єсть козак Мамарига” (3, 64).

Наближеність мови казки до діалектного мовлення найбільше проявляється на рівні фонетики і морфології, на рівні синтаксису казкова розповідь більше тяжіє до літературної. Як оптимальну модель усного загальнонародного мовлення можна розглядати лише конструкції з прямою мовою в тексті казки. Загалом же слова автора-казкаря і мова персонажів у казковому тексті становлять єдине ціле – розповідь. Передача прямої мови, імітована діалогізація – характерне явище для розповідного стилю.

Текст казки складається з тих самих синтаксичних одиниць, що й звичайна розповідь. Адже саме синтаксичне оформлення речень є “однією з диференціальних ознак функціонального стилю” (1, 19).

Текстуальну канву казкової розповіді, як і розповіді взагалі, складають синтаксичні конструкціїповідомної модальності. Серед них поширені формули відтворення факту в “об’єктивному аспекті” (6, 535).

“Глянув Іван: недалеко стоїть царівна” (3, 126).

У сполуках такого типу друга частина часто приєднується з пропущенням дієслова сприйняття, що є характерним для усної розповіді:

“...вийшов на край лісу — сидить сокіл на дереві” (3, 191).

На відміну від побутової розповіді у казці спостерігається чітке членування мовного потоку на

речення. Прості речення чергуються зі складними, причому останні значно переважають.

Тяжіння до лапідарності, усномовний характер існування зумовлюють наявність у казках різнотипних неповних речень. Найпоширеніші – контекстуальні неповні речення з опущеним присудком, коли цей присудок був ужитий у попередній частині речення або в попередньому реченні:

“От вона вийшла та гукає:

– Ой хто в лісі, хто за лісом, ідіть до мене вечерять!

Не чути нікого. Вона вдруге, втретє – не чути” (3, 197).

За такою ж схемою пропускається підмет (друге речення наступного прикладу), що є нормою і літературної мови:

“Бух Копитович зараз на себе шапку–невидимку. Пішов, ті леви його не бачать”. (3, 63).

У першому реченні наведеного прикладу спостерігається еліпсис присудка. Такі конструкції досить характерні для розповідного стилю. Ще приклад:

“Та тільки сказав це Іван– мужичий син, а той дід поганий своєю дерев’яною в стремено” (3, 19).

Такі конструкції з пропущеними присудками сприяють лаконічності й динамічності викладу, надають йому емоційності. Тут важлива не стільки сама дія, скільки її результат.

Коли ж потрібно акцентувати саме дію, використовуються неповні речення з пропущеним підметом, в яких часто наявні присудки повтори:

“Йдуть та йдуть, аж так: на узліссі собаки ганяють лисицю...” (3, 264).

“Покурив, покурив та так, не гасячи, у кишеню засунув...” (3, 339).

Як стилістичний прийом, що передає інтенсивність дії, посилює враження, слід розглядати в контексті казкової розповіді і безсполучникові складні речення:

“Потихеньку ще ближче, устав з коня, веде його в руках, прислухається ближче; дивиться, аж на дубі торба висить, дротянка” (3, 67).

Інтенсивна діалогізація – ще одна особливість розповідного стилю. Специфіка цього явища в тому, що слова автора і чужа мова належать одній особі – розповідачеві, у нашому випадку – казкареві. Мова казкових персонажів є засобом їх типізації, що має місце в творах художньої літератури. У казці – це швидше засіб типізації казкаря–оповідача.

Як залишки елементів давньої літературномовної практики зустрічаємо в структурі казки конструкції зі змішаною прямою і непрямою мовою (так звана вільна непряма мова):

– Котра попадеться, то зараз і каже, що “принесу перстень...” (7, 92).

Ще приклад:

– Як принесуть той лук, так ти подивись на нього і скажи змієві, що “я цим луком не хочу соромиться і що в мене кожний слуга із нього вистрілить...” (3,33).

Неприйнятні для регламентованої літературної мови, такі побудови – допустиме явище для усного загальнонародного мовлення. Вони збереглися в казці завдяки усномовній формі її існування.

Таким чином, казкова розповідь має свої характерні композиційні особливості, що зумовлюють специфіку її мовної організації.

Література.

Баранник Д.Х. Синтаксична структура речення як диференціальна ознака функціональних стилів літературного мовлення // Матеріали республіканської наукової конференції з проблем синтаксису українського

сучасного усного літературного мовлення. –Вінниця, 1974.

Баранник Д.Х. Усний монолог. –Дн-ськ.:ДДУ, 1969.

Героїко-фантастичні казки.–К.: Дніпро, 1984.

Евгеньєва А.П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII–XIX вв.–М, 1963.

Рошияну Н. Традиционные формулы сказки.–М, 1974.

Сучасна українська літературна мова (За заг. Редакцією акад. І.К.Білодіда). Книга.–К.: Н. Думка, 1973.

Українські народні казки.–К.: Веселка, 1992.

Віняр Г.М.

Способи універбації складених найменувань у мовленні

Розвиток людського суспільства і пізнання постійно потребує нових назв, які реалізуються не тільки у цільнооформлених словах, але й у складених (аналітичних) найменуваннях. Через те в українському мовознавстві серед інших способів словотвору визнано й аналітичний: “поряд зі словом у мові можуть виникати нові номінативні словосполучення як роздільно оформлена дериватемна єдність” (6, 34).

На цьому процес номінації часто й завершується (друкарська машинка, пральна машина, швейна машина), хоч на рівні мовлення зазначені назви можуть зазнавати семантичного стягнення: друкувати на машинці; шити на машинці. Частина аналітичних найменувань проходить ще один етап – універбацію, тобто стягнення двокомпонентної назви в одне слово, що зумовлює появу нової лексичної основи. Явище універбації кваліфікується дослідниками як одна з найхарактерніших ознак лексики народнорозмовної мови (3, 124). Причину вбачають у загальномовній тенденції до ошадливого використання мовних засобів, що реалізується передовсім на рівні усного мовлення. Однак часто вживані універби, витісняючи синонімічну складену назву, поступово входять до загальноновживаного словника, утверджуючи такі способи універбації, як суфіксація, усічення, часткова абрєвіація.

З процесом універбації атрибутивних совосполучень з певним ступенем спаяності компонентів пов'язана, зокрема, відприкметникова деривація іменників – назв носія ознаки. Активне функціонування деад'єктивів-універбів у мові газет, журналів, радіо-, телепередач, художніх творів, входження окремих з них до словників

(багатотиражка, електричка) пов'язані з дією закону мовної економії, зростанням регулярності мовних процесів, демократизацією літературної мови. Так, стилісти української мови відзначають, що поряд із вживанням у наукових, спеціальних, офіційних текстах складеного найменування вантажний автомобіль “у пресі та художніх творах останнім часом поширилися також слова вантажка і вантажівка(...) Словники української мови їх не подають, проте вони мають право на побутування в сучасному українському мовленні: словотвірна будова цих слів відповідає граматичній системі української мови, її нормам” (2, 49-50). На думку О.Пономаріва, “двослівна назва вантажний автомобіль для скорочення вислову в пресі цілком слушно замінюється порівняно новим словом вантажівка, якого поки що немає в словниках, але воно, без сумніву, посяде там належне місце” (4).

У сучасному новотворенні вторинну номінацію шляхом універбації словосполучення “прикметник - іменник” одержують назви доріг (асфальтівка, грунтівка, підземка), тканин (джинсівка, плашовка), конкретних предметів (заліковка, косметичка, методичка), приміщень, споруд (багатоповерхівка, малоімейка), газет (“Вечірка”, “Молодіжка”, районка). Вони активно функціонують у мові засобів масової інформації, художніх творів: “Здається, багатоповерхівка все дужче вгрузає в землю від образ, які довелося пережити цьому хлопцеві” (Молодь України, 26.02.92); “Не буду описувати заміські апартаменти, в яких він мешкає з сім'єю, щоб не труїти душі моїм колегам, які тісняться в малосімейках” (“Знання та праця”, 1990, №4, с.5).

Аналізовані похідні формально мотивуються лише одним компонентом складеної назви – прикметником, формант-к(а) при цьому “функціонально заступає еліпсоване означуване” (1, 45), тобто іменник. А оскільки

прикметник може виступати в атрибутивній функції щодо різних іменників, можлива поява омонімів: деад'єктив підземка у різних містах вживається в іншому значенні – “підземний перехід”, “підземний (швидкісний) трамвай”. Проте, як зазначає Н.А.Янко-Триницька, “це настільки живий і продуктивний спосіб, що його не стримує навіть виникнення омонімів” (7, 28).

Коло атрибутивних словосполучень, які зазнають універбації, розширюється назвами абстрактних понять: двоходівка - двоходова задача (у шахах); короткометражка – короткометражний фільм; оборонка – оборонна промисловість; Напр.: “Приємно відзначити, що на передовій світової двоходівки знаходяться провідні українські проблемісти” (Дніпро, 1990, №3, с. 131); “Тоді ж багатьом підприємствам оборонки дали списки товарів, але вони виявилися технологічно недосяжними” (Молодь України, 13.06.91).

Морфологічними особливостями даного словотвірного типу є усічення твірної прикметникової основи з суфіксом –н– (оборонка, підземка) перед формантом –к(а), розвиток варіанта –івк(а) на основі прикметникового суфікса –ов– і форманта –к(а), про що свідчить оформлення за допомогою суфікса –івк(а) не тільки похідних від прикметника на –ов– (джинсівка), але й від основ іншої структури (розважалівка - розважальна програма; вантажівка - вантажний автомобіль). Універби з суфіксом –к(а) структурно мотивуються як простими, так і двоосновними прикметниками (заліковка, двоходівка).

Суфіксальна універбація складених найменувань “прикметник - іменник” відбиває активні процеси живого мовлення, яке аналітизму в номінації складних об'єктів дійсності протидіє засобами компресії плану вираження.

Інформаційна насиченість сучасного усного і писемного мовлення актуалізує різні способи універбації, які на рівні словотвору реалізують прагнення до мовної

економії. Останнім часом зростає кількість іменників, утворених шляхом усічення: факультатив, меморіал. Способом усічення утворюються конденсати складених найменувань з експліцитно вираженою прикметниковою основою і нульовим суфіксом: агропром - агропромисловий комплекс; інтенсив - інтенсивний курс (вивчення іноземної мови, наприклад); непроди - непродовольчі товари; політех - політехнічний інститут. Характер усічення твірної основи універбів цього типу різний: суфіксальне усічення (інтенсив), скорочення частини кореня (політех) - оснанне не без впливу абрєвіації.

Конденсати-усічення виникають і функціонують здебільшого у соціально або професійно обмежених сферах спілкування; завдяки високій частотності вживання (відповідають вимогам ошадливості), низькому ступеню експресивності вони проникають у загальноповживану лексику. Це сприяє утвердженню усічення як способу оформлення нових слів на базі аналітичних найменувань у різних стилях: академ (академічна відпустка), диплом (дипломна робота) - із мовлення студентів; полісем (полісемантичне слово), конструкт (конструктивний елемент) - із мовознавчої термінології. Стилїстично, зниженими є нечисленні усічення, оформлені за допомогою флексії -а- як іменники жіночого роду (за винятком варіантів політех - політехніка). Напр.: “Як на мене, дихання нашого “дикого ринку” принесло в шефство натуру, цебто натуральний обмін” (Голос України, 05.04.91); “Так само неможливо, щоб він (Рух) складався із самої “екстреми”.” (Культура і життя, 13.08.89); “Маю сказати, що Роман, який закінчив політехніку, мав блискуче майбутнє” (Літературна Україна, 05.09.91).

Відприкметникові усічення, що виникають на базі складених назв, набувають поширення через засоби масової комунікації, які є основним провідником

новотворів у загальноживану лексику. Напр.: “Дорослим пропонуємо ще й тримісячний курс розмовного інтенсиву”. (Молодь України, 22.01.91); “Їх чекав рідний політех, сесія, іспити” (Молодь України, 18.01.91); “На продукти витрачено 2010 карбованців, на непроди 3122 карбованці” (Молодь України, 05.04.91).

Одним із активних способів вторинної номінації виступає у сучасному новотворенні аббревіація, яка відрізняється від інших видів універбації наявністю у структурі аббревіатур матеріальних репрезентативів кожного компонента мотивуючого словосполучення. Йдеться насамперед про найпоширеніший у сучасному мовленні вид аббревіатур - часткові скорочення. Аббревіатури цього типу являють собою скорочення не всіх компонентів базового словосполучення, вони характеризуються наявністю повного слова. Це забезпечує прозорість внутрішньої форми часткових скорочень, активне сприйняття мовцями новотворів такого типу, входження їх у загальноживану лексику.

Деривація часткових скорочень на базі узгодженого словосполучення “прикметник - іменник” однотипна: усічена частина прикметника - “осколок”, або аброморфема, приєднується до повного головного слова (літпроцес, спецрахунок). У сучасному мовленні спостерігається актуалізація окремих усічень - перших компонентів аббревіатур, що є найбільш загальновідомими і соціально значущими: адмін-, дем-, держ-, спец-, що представляють аналітичні назви з першими атрибутивними компонентами адміністративний, демократичний, державний, спеціальний. У поєднанні з рядом іменників. Напр.: демблок, демкрило, демплатформа, Демпартія.

Скорочення першого компонента атрибутивного словосполучення, яке є складеним найменуванням, відбувається під впливом двох факторів:

- 1) наявність у мові аббревіатур з даним скороченням;

2) потреба в такому скороченні внаслідок частого вживання атрибутивного словосполучення в номінативній функції як реалізація тенденції до мовної ощадливості.

Другий фактор виступає рушійним при відсутності в мові абрєвіатур з даним усіченням - так у мові з'являється новий елемент абрєвіації, функціонування якого у складі часткового скорочення може стати зразком для творення нових абрєвіатур: маскультура, репзал, статзвітність, сценмова, теракт, фармкомісія.

Поширення прикметника адміністративний у складі аналітичних найменувань зумовило їх абрєвіаційну універбацію і функціонування ряду скорочень з першим компонентом адмін-: адмінбудинок, адмінвідділ, адмінкомісія, адміноргани, адмінпротокол, адмінцентр. Початковий етап функціонування певної аброморфеми може супроводжуватися наявністю варіантів усічення, пор.: адмінкомсистема, адмінтерподіл і адмтехперсонал.

Окремі компоненти частковоскорочених абрєвіатур виявляють активність у сучасному новотворенні, регулярно замішуючи відповідний прикметник у складених найменуваннях: держверхи, держзамовлення, держпідприємство, Держсекретар, держустанова тощо. Частотність вживання абрєвіатур із скороченням держ- уможлиблює використання цієї моделі без опори на номінативне словосполучення при okazіональному словотворенні. Напр.: "Саме держаморальність є першоосновою тієї економічної, даруйте за спрощення, халепи, в котру потрапила наша країна". (Культура і життя, 1990, №2, с.7).

Прикметникові основи, що зазнають усічення, можуть мати складну або частковоскорочену структуру: профлідер (профспілковий лідер), кульзаклад, культустанова (культурно-освітний заклад). Усічення відабрєвіатурного

типу виступають омонімами щодо скорочень базового прикметника (пор.: профлідер (профспілковий) і профжаргон, профінтерес, профнепридатність (професійний)).

Спостереження над новотворами показують, що творення частковоскорочених слів на базі номінативних словосполучень є найпоширенішим видом універбації. Часткового скорочення найчастіше зазнають стійкі складені найменування. Напр.: "І все ж не може не лякати буйноцвіт маскультури" (Ранок, 1991, №5, с.13); "Була можливість запросити педагогів з пластики, сценмови" (Культура і життя, 17.06.90); "Побоюючись терактів, деякі з авіакомпаній взагалі заявили про заборону продавати квитки вихідцям з ряду країн" (Молодь України, 29.01.91); "Радий, що має вже свою книжку літгурт "Пропала грамота" (Слово і час, 1992, №4, с.40).

Активізація творення часткових скорочень, які є засобом більш економної вторинної номінації у порівнянні з первинною номінацією – атрибутивними словосполученнями, зумовлена дією двох протилежних тенденцій у сучасній мові: зростання кількості складених найменувань у міру ускладнення людського знання і прагнення до ощадливого використання мовних засобів. Вибір частковоскороченої моделі з-поміж інших видів стягнення зумовлений прозорістю внутрішньої форми таких аббревіатур, що забезпечується оптимальним збереженням матеріальних сегментів вихідного словосполучення і граматичного оформлення головного слова.

Таким чином, сучасне українське словотворення характеризується тенденцією до компресії плану вираження при збереженні плану змісту; творення однослівних назв на базі номінативних словосполучень "прикметник - іменник" відбувається, як правило, двома шляхами:

- 1) у структурі універба наявна прикметникова основа - функцією іменника заступає суфікс (субстанціальний чи нульовий);
- 2) у структурі універба повністю зберігається іменник, а прикметникова основа представлена в скороченому варіанті, який знаходиться у препозиції.

В обох випадках зберігається граматичне оформлення опорного компонента вихідного словосполучення та експліцитність прикметника-атрибута.

Література.

Грещук В.В. Універбація в лексиці української народнорозмовної мови // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики народнорозмовної мови. Тези доповідей та повідомлень. – Ужгород, 1989. – С. 45-46.

Культура української мови: Довідник. – К.: Либідь, 1990. – С. 40-60.

Осташ Н.Л. Словообразование имён существительных в современной украинской разговорной речи. Дисс. ... канд. филолог. наук. – Львов, 1980. – С. 124.

Пономарів О.Д. Життя духовного основа // Молодь України. – 1991. – 24 січня.

Сахарный Л.В. Структура слова-универба и контекст // Словообразовательные и семантико-синтаксические процессы в языке. – Пермь, 1977. – С. 27-36.

Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 3-40.

Янко-Триницкая Н.А. Процессы включения в лексике и словообразовании // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 18-35.

**Партиципний клас односкладних синтаксичних
конструкцій сучасної української мови як специфічна
риса української синтаксичної системи.**

Ще у 1913 році М.Пилипович писав, що “всяка мова має свої властиві прикмети, свій особливий дух...; його описати не можна, почути його можна більше серцем, ніж розумом. Той аромат є у чистій селянській мові..., той аромат є у наших письменників” (10, с. 23). Ми вирішили з’ясувати деякі специфічні риси синтаксичної системи української мови у сфері односкладних синтаксичних конструкцій, а також проаналізувати взаємодію деяких слов’янських мов, їх взаємовплив. Чому саме синтаксична система мови привернула нашу увагу? Найкраще на це питання відповів Микола Гладкий у праці “Мова сучасного українського письменства”: Синтаксичні форми є найсталіші в усіх європейських мовах... Матеріал поточної лексики є тільки потік, що тече в певних берегах мовної синтаксичної норми, може такої ж тривалої та довговічної, як річища водяних мас, що змінюються тільки на протязі великих геологічних періодів” (3, 76). Автор цих слів намагається пояснити причини такої сталості і доходить висновку, що це пов’язано з особливостями людської психології і супроможністю людей, залежно від своїх загальнокультурних особливостей, формувати та формулювати думку засобами рідної мови.

При дослідженні односкладних речень ми спиралися на традиції, що сформулювалися в українському мовознавстві і згідно з якими головною характеристикою синтаксичної одиниці вважається сукупність формальних засобів та способів взаємодії цих засобів” (1, 118). Іншими словами, нас цікавить спосіб вираження граматичного

центру цих структур та найближчі поширювачі предиката. Ми спираємося на матеріал сучасної української літературної мови, який подається у порівнянні з аналогічним матеріалом української діаспорної мови та фольклорних текстів.

Однією з специфічних односкладних структур в українській мові є конструкція партиципного класу, або "конструкція на -но, -то". Про те, що в українській мові існують такі специфічні структури, зазначалося ще у XIX, а також на початку XX століття: О. Потебня (11), О. Шахматов (16), П. Залозний (7), М. Гладкий (2, 3). Такий тип конструкцій у наукових працях тих часів називався "речення типу Козаченька вбито". Більш детально ці структури почали аналізуватися пізніше - у 20-30 роки XX століття. Це праці таких українських синтаксисів, як М. Грунський (4, 5), М. Гладкий (2, 3), О. Курило (8,9), С. Смеречинський (14), С. Дложевський (6), М. Сулима (15), О. Синявський (13). Саме у цей період науковці висловили, що ця структура є специфічною для української синтакси.

Модель цього типу речень найкраще подана С. Смеречинським: "Формула цієї конструкції така: дію, чинність в присудковій функції віддають формою на -но, -то, а, об'єкт дії- знахідним відмінком" (14, с. 8).

Значення цих структур в українській мові сформульоване у працях О. Курило, яка визначає їх "виразно активне значення" (9, 5). "Направлена на прямий предмет минула чинність виходить від невідомої сили, особи" (9, с. 5). Також О. Потебня (11) відзначає, що значення представлених зворотів "закриває собою пасивність дієслова (11, с. 437). Цієї ж думки дотримуються С. Смеречинський, М. Грунський, М. Гладкий і більшість сучасних дослідників мови у галузі синтаксису. Суб'єкт дії у звороті невідомий. Семантичний акцент робиться на самій дії. "У всіх цих випадках реальна дійова

особа залишається невідомою і еволюція українського мовлення пішла так далеко, що мова не потребує того пасивного звороту, який звичайно мають інші мови (за мою рожь я и бит)... Центр уваги переноситься на саму дію, що призводить до економії так званого граматичного мислення в безсуб'єктних реченнях цього типу" – зазначав М.Гладкий (2, с.18). Синтаксична активність проявляється у можливості вживати знахідний відмінок об'єкта при предикаті.

В основному нас цікавить спосіб морфологічного вираження головного компонента речення. Тому ми цей клас односкладних структур назвали партиципним (від лат. *participium* – дієприкметник), спираючись на позицію І.Р.Вихованця (1) з цього питання, який головний член цих структур називає "предикативними віддієприкметниковими формами на -но, -то" (с.99). Але в історії українського синтаксису як спосіб морфологічного вираження граматичного центру, так і походження цих речень пояснюються по-різному. Так, М.Гладкий, О.Синявський граматичний центр називали "присудковими дієприкметниками на -но, -то" (2 с.8). С.Смеречинський говорив, що це не дієприкметники, а "неособові дієслівні форми, і ні рід, ні число в них не відчувається. Це тільки минулість" (14, с. 11). Тієї ж думки дотримувалися В.Сімович (12), О.Курило (8,9), В.Сулима (15), А.М.Грунський(4,5) продовжував їх називати "пасивними дієприкметниками на -но, -то" (5, с. 224). О.Матвієнко визначала його як "присудкова форма -но, -то".

Щодо походження граматичного центру цих структур, то О.Курило у праці "Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на -но, -то" вказує, що ці форми походять від "пасивних іменних (нечленних) дієприкметників (убит, убита, убито), утворених від перехідних дієслів. Це є давня форма комінатива однини ніякого роду" (с.1).

Семантика конструкції та спосіб граматичного вираження граматичного центру пов'язані також з іншими формальними показниками. До найсуттєвіших проблем належать питання про

- 1) можливість використання допоміжного дієслова(бути);
- 2) здатність предиката поширюватися обов'язковими другорядними членами.

Такі лінгвісти, як М.Гладкий, С.Смерчинський у своїх працях зазначають, що "в українській мові не властиво до форм на -но, -то додавати помічного дієслова"(14 с. 10). Цю позицію можна пояснити тим, що допоміжне дієслово вказує на граматичну характеристику форми (зокрема час). А оскільки форма на -но, -то має в собі значення минулості, то й будь-який показник часу є зайвим. Іншого погляду дотримуються у своїх працях О.Курило (9), М.Грунський (5), більшість сучасних дослідників (зокрема І.Р.Вихованець (1).

Щодо здатності граматичного центра цих конструкцій поширюватися другорядними членами, то у цьому питанні майже всі вчені одностайні. Українська граматики не дозволяє вживати орудний відмінок дійової особи. Так, наприклад, В.Сімович та М.Сулима називали орудний відмінок суб'єкта в такому типі речень "синтаксичним барбаризмом" (12, с.17). Не можна сказати: "Посібник ухвалено кафедрою", тому що кафедра є суб'єктом дії. Але дозволяється: "Село військом сплюндрують", де "військом" є інструментом, знаряддям виконання дії, а не дійовою особою. Знахідний відмінок об'єкта є нормативним при предикаті для української синтакси.

Синтаксичним синонімом до цього класу односкладних речень може бути один з різновидів дієвідмінюваного класу односкладних структур, які за традицією називають неозначено-особовими:

Козаченька вбито. – Козаченька вбили.

Тож, можна сказати, що у результаті спостережень над партиципним класом односкладних речень сучасної української мови ми з'ясували, що цей тип односкладних структур складає 4,5% від загального числа односкладних синтаксичних конструкцій. Але після аналізу діаспорної української мови ми виявили, що в ній ці структури складають 11,1%. Виникає питання, чому структури, які вважаються провідними дослідниками українського синтаксису одними з найхарактерніших для української мови, зменшилися в українській матірній мові? Щоб ще раз упевнитися в тому, що ці речення були дійсно поширеними в українській мові і що діаспорна мова відображає реальну картину їх використання, ми звернулися до української народної мови. Аналіз фольклору показав, що дійсно односкладні речення партиципного класу є широко представленими (10%: майже, як і в діаспорній мові). Цей факт тільки підтвердив слова М.Пилиповича про специфіку мови.

Але ж далі він зазначав, що "нема його у сучасних робітників пера, вони втратили відчуття мови, забули той аромат або не знали його; здається, що вони думають чужою мовою, польською або руською, а тільки рука пише українською" (10, с.23).

Перш, ніж ми спробуємо дати відповідь на питання, чому зник інтерес до використання односкладних речень партиципного класу в сучасній українській літературній мові, розглянемо конкретний мовний матеріал.

1. Односкладні речення зі стрижневим компонентом, вираженим одиничною формою на -но, -то.

Українська матірня мова (УММ)

—Дурний піп, дурна його й молитва, —не витримав Яків Данько. —В твоїй бороді гречка цвіте, а в голові й на зяб не орано (М.Стельмах).

Про Генриха казано : "Став імператором, коли ще тім'я не заросло"(П.Загребельний);

Обіцяно, що праведники просвітяться у царстві божім, як сонце (П. Загребельний);

Твердо доказано, що час – категорія відносна, що його закони всесильні тільки для нашої планети (П. Загребельний).

Українська діаспорна мова (УДМ).

Покарано... На наші кров і піт Прийшла орда (Є. Маланюк);

Не розвідано й не розпитано про шляхи степових навал (Є. Маланюк);

Прокинувся, бо син клав йому лист на руки: щойно принесено і кинуто у двір, просто на землю, ніби то лист не до людей, а до худоби... (В. Барка);

Хліба нема: вже забрано (В. Барка).

2. Односкладні речення зі стрижневим компонентом, вираженим віддієприкметниковою формою на -но, -то у поєднанні з іменником у формі знахідного відмінка.

УММ: Прострелено віки гармат байдужи зором (В. Сосюра);

Із можливого в чудесне перекинуто мости (М. Рильський)

УДМ: Розчинено останні двері (Є. Маланюк).

Операцію цю пророблено блискуче, чим засвідчено високу кваліфікацію, набуту за довгі місяці сидіння (І. Багряний);

Вдарено кресалом об гострий край і роздмухано іскру (І. Багряний);

Непоспішно і ретельно трудився чоловік над самокруткою: примірено і видрано відповідний прямокутничок паперу з часопису, витягнуто кисет і взято, скільки треба, саморобної махорки і насипано на прямокутничок, вижолоблений між трьома пальцями лівої руки, сховано кисет і приступлено до побудови (В. Барка).

3. Односкладні речення зі стрижневим компонентом, вираженим віддієприкметниковою формою на -но, -то у поєднанні із займенником у знахідному відмінку.

УММ: Її занесено до Червоної книги (О. Гончар);

УДМ: Беззубий регіт чорних вікон знає, що тебе ув'язнено й ліхтар-сторожа йде вже за тобою (Б. Рубчак).

4. Односкладні речення зі стрижневим компонентом, вираженим віддієприкметниковою формою на -но, -то у поєднанні з інфінітивом.

УММ: ... тільки їй дано бачити його іншим (П. Загребельний);

УДМ: Заборонено ходити по камері, заборонено стояти (можна лише з окремого дозволу), заборонені прогулянки, й їх не виводять і на одну хвилину на двір, деякі не бачили повітря, сонячного проміння й синього неба по багатьох місяцях, заборонено шити будь-чим і будь-що, заборонено бити, блошиць на стінах, заборонено не тільки спати, а й дрімати в день, заборонено... (І. Багрянний).

5. Односкладні речення зі стрижневим компонентом, вираженим віддієприкметниковою формою на -но, -то, у поєднанні з інфінітивом та іменником (займенником) у формі знахідного відмінка.

УММ: Нема таких слів, щоб відповісти, як співала його душа, бо ж після всіх земних пристрастей ти ніби опинився в іншій природі, для тебе, людини-птаха, відкрилося одразу все небо, де тобі дано по-іншому відчутти себе, своє ество, дано пізнати безмежжя свободи, звідати захват досі не знаного почуття (О. Гончар).

УДМ: Та нам призначено зелений цей простір, та нам дано лиш випадковим гостем пройти межу зеленого городця (С. Гордієвський).

6. Односкладні синтаксичні конструкції партиципного класу матірної, так і діаспорної мови використані з допоміжним дієсловом бути.

УММ: Святослав відчув силу, коли вдалося йому, як сказано вже було, з малою дружиною розбити коло Сновська дванадцять тисяч половців (П. Загребельний).

УДМ: Десь було перейдено ту межу, на якій був поворот у

блажений, рятівничий сон, і тепер душа, мовби збившись з дороги, блукала на манівцях безсоння, в гарячковім маячинні (І.Багряний).

Партиципний клас односкладних синтаксичних конструкцій є більш поширеним в українській діаспорній мові (як у кількісному відношенні, так і більш різноманітний за характером оточення стрижневого компонента, за складом віддієприкметникових форм на -но, -то), ніж в українській матірній мові, де відчувається вплив російського синтаксису і, зокрема, неозначено-особових односкладних речень. І хоча письменники твори яких були нами проаналізовані – вихідці центральних областей України, вони зберігають ту мову, яка існувала у XIX столітті та на початку XX століття. Такий розподіл односкладних речень партиципного класу в діаспорній мові пояснюється відсутністю впливу з боку російської мови, для якої ці структури не є характерними. Цю думку підтверджують і результати аналізу народної мови.

Конструкції на -но, -то у ролі стержневого компонента односкладних речень широко представлені в мові народних оповідань дожовтневого періоду та балат родинно-побутового характеру (загальна кількість односкладних речень цього класу складає 15 % від усіх проаналізованих односкладних конструкцій). Наприклад:

Як одружився я з його дочкою, то взяв за нею два чумацьких вози з волами й добром, геть і шкурами повкривато, ще й кїлумак намиста... (Народні оповідання);

Сволоків було по три вздовж, а один поперек і так вже вщебечено всякими різними мережками, як у попа ризи (Народні оповідання).

Мабуть щось наслано на неї, а може й на нас переслано, бо то буває й таке (Народні оповідання).

Тож, можна говорити, що конструкції партиципного класу властиві системі української мови і тому цілком природно їх використання в українській літературній мові.

Однією з причин зменшення використання односкладних речень партиципного класу, на нашу думку може бути вплив російської мови, синтаксична система якої теж має цей клас односкладних речень. Наприклад, Не аристократично, но не плохо придуманно,—сказал перед дверью Княжко (Ю.Бондарев);

—О господи, господи. Сколько народушко побито. Весь цвет в войне выгорел (Ф.Абрамов);

Стало быть так: по нашей деревне на войну десятков шесть взято (Ф.Абрамов).

Але сутність таких структур інша порівняно з односкладними реченнями на -но, -то українського синтаксису у результаті зіставного аналізу специфіки цих речень в українській мові можна зробити деякі висновки.

1. Структури на -но, -то малоактивні в російській мові (3% від загального числа проаналізованих односкладних речень).
2. Конструкція російської мови, на відміну від української, має посилене значення.
3. Граматичний центр, на відміну від української мови, є короткою формою пасивного дієприкметника у формі середнього роду.
4. Граматичний центр російських синтаксичних конструкцій уживається як з допоміжним дієсловом (буть), так і без нього теоретичних дискусій з цього приводу у синтаксисі не відбувається.
5. Головний компонент конструкції може поширюватися, знову — таки на відміну від української мови, орудним відмінком дійової особи та непрямыми відмінками зі значенням суб'єкта, що пояснюється пасивним значенням конструкції.
6. Синтаксичним синонімом до представленого класу в російській мові можуть бути речення дієвідмінюваного класу, які традиційно належали до безособових односкладних речень.

Література.

Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / АН України.—К.: Наукова думка, 1992.— 222 с.

Гладкий М. Украинский язык. — Житомир, 1917.— 24 с.

Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. — Х., К.: Вид-во України, 1930.— 160 с.

Грунський Н.К. Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков. Т. I. Вып. 3. Значение Потребни в истории разработки русского синтаксиса. —1911.

Грунський М., Сабалдир Г. Українська мова. Фонетика. Морфологія. Синтакса. — К., 1926. — 128 с.

Дложевський С. Дещо про природу речень типу “козаченька вбито” української літературної мови.— В кн.: сб. статей в честь ак. А.И.Соболевского. —Л., 1928.—300 с.

Залозний П. Коротка граматики української мови. Ч. II. Синтаксис.— К., 1913.— 89 с.

Курило О. Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на -но, -то. —Зб. секції граматики української мови, Наук. дослідн. ін-ту при ВУАН, кн. I, 1930.— с. I—39.

Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови.— 3. вид. К.: Книгоспілка, 1925.—250 с.

Пилипович М. Дещо про сучасний стан української літературної мови.— К.: 1913.

Потєбня А. Из записок по русской грамматике. т. III.— М., 1968.—551 с.

Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці.—Київ—Лейпциг, Українська накладня, 1921.— 584 с.

Снявський О. На синтаксичні теми (З приводу орудного дієвої особи при пересемних дієприкметниках).— В кн.: Культура українського слова. Зб. I.— Х.—К., 1931, с. 85-91.

Смеречинський С. Нариси з української синтакси
(У зв'язку з фразеологією та стилістикою). - К., Рад. школа,
1932. - 283 с.

Сулима М. Українська фраза. Коротенькі нариси Х.:
Рух, - 97 с.

Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Вып. 1. - Л.,
АН СССР, 1925 - 1927. - 620 с.

Роль елементів інфраструктури речень публіцистичних текстів в адресації мовлення

Однією з суттєвих ознак висловлення є його адресація, тобто спрямованість на певного адресата. Під адресацією, як правило, розуміють прагматичну категорію, інваріантним змістом якої є значення другої особи. На думку М.М.Бахтіна, без зверненості, без адресації немає і не може бути висловлення (1979; 295).

Своєрідність вираження адресації може розглядатися як одна з мовностилістичних характеристик текстів різного функціонального призначення, бо кожен жанр мовлення у кожній сфері мовного спілкування має свою, що визначає його як жанр, типову концепцію адресата (1979; 291).

Спрямованість публіцистичного мовлення на вплив та переконання обумовлює вибір певних мовних засобів, що регулюється різними факторами, серед яких виступає і фактор адресата.

Цей аспект уже розглядався у мовознавстві, зокрема І.А.Вешиковою, котра вказує на окремі суттєві особливості адресата публіцистичного мовлення.

По-перше, публіцистичний стиль орієнтований на сприйняття неспеціаліста; по-друге, він зв'язаний із сферою публічної комунікації, внаслідок чого його адресат являє собою колективну чи масову аудиторію; по-третє, його адресат повинен бути охарактеризований і як безособовий, хоч це може бути зроблено більш диференційовано у залежності від конкретного жанру чи жанрового різновиду (Вешикова 1992; 26).

Оскільки публіцистичне мовлення розраховане на широку аудиторію, то його адресат є, як правило, невизначеним. Хоча, як зазначає Д.Н.Шмельов,

публіцистичне мовлення передбачає залучення в обговорення 2-ї особи, передбачає її реакцію на те, що повідомляється (1977; 64).

У залежності від відношення до структури речення адресатні форми розділяються на синтаксично інтегровані, ті, що входять до структури речення, тобто синтаксично зв'язані і виконують функцію головного чи другорядного члена речення (це займенники 2-ї особи, дієслова наказового способу та ін. форми), і на інтегровані, тобто ті, що входять до інфраструктури речення, яку Д.Х.Баранник визначає як комплекс функціонально спеціалізованих автономних синтаксичних форм, які, включаючись у базову структуру (інтраструктуру) речення й еластично перериваючи його граматичну й інтонаційну лінійність забезпечують потрібні зумовлені комунікативним завдання прирощення інформативного, суб'єктивно-модального, експресивного та іншого характеру (Баранник 1993; 16).

До елементів інфраструктури речення, що беруть участь в адресації мовлення, належать звертання, вставні слова, словосполучення і речення.

З усіх ознак семантичної структури звертання (вокативності), віднесеності до 2-ї особи, спонукальності) у нашій статті розглядатиметься адресація, тобто зверненість до адресата мовлення.

Зауважимо, що адресація може бути як загальною, так і індивідуальною. Під загальною адресацією розуміють віднесеність мовлення широкому колу осіб. Ця зверненість виражається за допомогою звертань-іменників у формі множини, де, як відомо, клична форма збігається з формою називного відмінка. Тут звертання частіше мають забарвлення офіційності, піднесеності, урочистості.

Наприклад: Тож порадуймо Україну нашою збратаною працею, друзі! (г. "Літ. Укр.". 10 січ. 1991. С.1); Та

огляньтеся, дорогі товарищі, навколо себе! Де ви бачите засилля української мови? (Дзюба, 1990).

Крім того, збірними іменниками, наприклад: Славне товариство! Я не хочу ні дорікати нікому, ні критикувати, але, здається, що над залом два дні витає дух матроса Железняка, і більшовизм не вмер, він тільки перефарбовується в інші кольори (г. "Літ. Укр.". 25 квіт. 1991. С.5).

Особливої вагомості та урочистості надає мовленню ряд послідовно розташованих звертань, що уточнюють, конкретизують основне звертання, посилюють вплив на адресата, наприклад:

Дорогі співвітчизники! Робітники й селяни, діячі науки і культури, партійні й державні діячі, учителі й викладачі, військовослужбовці й працівники правоохоронних органів, лікарі та інженери, віруючі й духовні пастирі, ми звертаємось до вас із закликом виявити розуміння історичної відповідальності й послужити патріотичній справі нашого народу. (Що залишимо у спадок? 1990).

Широко вживаються у публіцистиці звертання із означеннями типу шановний, дорогий, вельмишановний, високошановний, що дає їм змогу виражати різні експресивні оцінки чи ставлення до адресата у відповідній мовній ситуації.

Наприклад, емоційно-нейтральні:

Шановні міністри і депутати! Від уряду залежить дати журналам дотацію (г. "Літ. Укр". 25 квіт. 1991. С.6);

Шановні друзі! Співвідношення політичних сил в українському парламенті нині таке, що визначальні для України рішення приймаються або відхиляються перевагою в кілька голосів до норми (г. "Веч. Київ" II лист. 1995. С.2);

Інтимізовано-урочисті:

Дорогі браття і сестри! Настала вирішальна хвилина для нашого історичного буття (г. "Літ. Укр." 7 берез. 1991. С.1);

Іронічні:

Шановні партійці, не треба брехати, що комуністи відмежувалися від сталінізму (г. "Літ. Укр." 25 квіт. 1991. С.5);

Як вам подобаються такі гримаси "добровільності", шановні противники уявного "насильства"? (Дзюба, 1990).

Але випадками загальної адресації не обмежуються публіцистичне мовлення. У ситуації безпосереднього спілкування використовується індивідуальна адресація. Вона виражається іменниками однини у кличному, рідше у називному відмінку. При цьому активніше стали використовуватися питома українські звертання "пан", "пані", "добродій", "добродійко". Наприклад: Отже, Станіславе Григоровичу, ви очолюєте найбільшу громадсько-господарську організацію в країні (ж. "Вітчизна", № 9-10, 1994. С.92); Пане Президенте! З усіх цих та багатьох інших проблем ми сотні разів зверталися до наших владних структур, але до останніх буквально днів наші волаття тонули, як у ваті (г. "Літ. Укр." 16 лист. 1995. С.2); І до яких висновків Ви, пані Марто, дійшли у своїх дослідженнях? (ж. "Дзвін". № 8. 1991. С.90); Глибоко помиляєтесь, панове, я не звик торгувати принципами навіть тоді, коли це мені вкрай не вигідно (ж. "Дніпро", № 7-9, 1993, С.61).

Серед одиниць інфраструктурного рівня, що беруть участь в адресації мовлення, можна назвати вставні слова, словосполучення і речення, які виражають заклик з боку мовця до слухача з метою встановлення контакту, активізації уваги співбесідника. Наприклад:

І, скажіть на милість, будьте ласкаві, кому в таких умовах і для чого потрібні література, мистецтво, культура, освіта та інші "надбудовні" інституції! (г. "Веч. Київ" II лист. 1995. С.3);

До цього призив, будемо відверті, курс адміністративнобюрократичної системи, спрямований на

повільне згасання живого пульсу українського слова, української думки (г. "Літ. Укр." 25 квіт. 1991. С.4).

Для безпосереднього адресування до слухача використовуються вставні слова, що виражені дієсловом другої особи однини чи множини теперішнього часу або у формі наказового способу, і вставні конструкції, які включають ці форми дієслів. Наприклад:

Знаєте, дуже спокусливо намагались робити все самому (ж. "Вітчизна", 1995, № 5-6, С. 119);

Тому я, наперед вибачте мені, подумки прикидаю, на яких ділянках міністерства може з'явитися спокуса для людини, котра не має твердих переконань? (ж. "Вітчизна", 1995, № 5-6, С. 117);

Його ж, ви знаєте, за життя називали ледь чи не юродивим... (ж. "Дніпро", 1993, № 7-9. С. 56).

Ще одним граматичним варіантом, активно вживаним у публіцистичних текстах, є вставні слова, виражені дієсловом наказового способу першої особи множини, що містять заклик до співбесідників з метою викликати увагу до чогось. Цей варіант дає можливість мовцеві звертатися до групи осіб, включаючи до неї і себе, тобто він мислить і себе адресатом власних повідомлень. Наприклад:

Погляньмо, наявність яких галузей і виробництв тих часів зробило Київ найбільшим виробничо-ремісницьким центром Європи та одним з найгамірливіших ярмаркових міст світу... (г. "Літ. Укр." 14 берез. 1991. С.3);

Згадаймо, скільки надій покладалося на згаданий Закон "Про мови", прийнятий ще 1989 року. (г. "Укр. слово" 22 серп. 1996. С.16).

Треба зазначити, що речення такого типу часом синтаксично зближуються з безсполучниковими реченнями і в лінгвістичній літературі вставні слова, які стоять у препозиції, трактуються як елементи, що займають проміжне положення між вставними словами і частиною безсполучникового речення.

Висновки:

1. Для публіцистичних текстів найпоширенішим типом зверненості є узагальнена адресація.
2. Найбільш типова форма вираження загальної адресації – іменники у множині, що виступають у ролі звертань, та імперативні форми дієслова, якими виражаються вставні слова.
3. Форми індивідуальної адресації використовуються з метою моделювання ситуації безпосереднього спілкування.

Індивідуальна адресація виражається найчастіше іменниками однини кличного (рідше називного) відмінка у звертаннях та дієсловами другої особи у вставних конструкціях.

Література.

Баранник Д.Х. Два рівні граматичної структури речення // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 16.

Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979.

Вещикова И.А. Публицистический стиль как единица в системе функциональных разновидностей русского языка // Вестник Мос. ун-та, – серия 9, Филология. – № 1. – 1992. – С. 21-30.

Грамматика русского языка. Т.П., ч.П., – М., 1954. С. 162.

Шмелёв Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. – М.: Наука. – 1977.

Історія похідних з конфіксом за-...-ник в українській мові

Конфіксе за-...-ник в обстежених текстах староукраїнської мови виявлений лише в двох утвореннях: тии бо бес щитов съ засапожники кликомъ плькы побъждають (XII Ср I 946); стояша у Канева долго веремя дондеже взиде гречникъ и залозникъ и оттоль възвратишася въ свояси 1168 Ср I 927) “шлях, сухопутне відгалуження, ішов по лівому боці Дніпра від Києва на Переяславль, Лукомль, Лтаву до верхів'я Можу (правої притоки Дінця), далі – за “лози” (Голубий ліс), до верхів'я Самари, потім до верхів'я Кальміусу і до гирла Дону”. Деривати могли, очевидно, мотивуватися прийменниково-відмінковою формою іменника (за сапогом, за лозами) або непохідним іменником (сапог), (лоза). Поодинокі приклади однак не означають, що цей тип був зовсім непродуктивним. Очевидно, більша кількість утворень з цим формантом не потрапила до пам'яток XI – XIII ст. Про це свідчить і зростаюча чисельність похідних, оформлених конфіксом за-...-ник, у наступний період.

У середньоукраїнській мові іменники з афіксом за-...-ник належали до дериватів з множиною мотивацією (могли мотивуватись непохідним іменником, прийменниково-відмінковою формою або прикметником). Наприклад: заграничник (1580 КартТимч) “людина, що живе за границею, родом із заграниці, чужоземець, людина з чужого краю” (від границя, за границею, заграничний, заграниця). Дериватів цього періоду небагато. Переважна частина іменників розгляданого типу – це назви осіб, які в семантичному плані мли супровідне

значення місця: Антеуш, оный славный запасник, кгда з Геркулесом ходил за пасы, на той час его звѣтяжал, кгда на землю упал (Радив 336) “запасник-борець”.

Кілька похідних – це назви осіб, що вказують на суспільний статус їх носіїв, майнові стосунки: а дітей их и братьи захребетников 300 человек (1650 ВУР II 454) “У більшості випадків наймані робітники, що жили на чужих тяглах і пов’язані з хазяями особистими договорами”; и жона е(г) та (к) же за то ручи(л) де(м)ко бра(т) е(г) загородник (1578 АО 61) “категорія малоземельних селян, які, крім городу й хати, не мали жодної землі”.

Виявлено одне найменування за характерною поведінкою: заушникъ (1627 БерЛекс 158); ов хитрый товариш и заушник царский спъшно на коню бѣжит (Радив 326) “наклепник, шепітник”.

Кілька дериватів – назви неосіб: займенник (Грам 22) “частина мови”; а пришедчи в церковь, пели залостойник (1653 ВУР III 451) (очевидно, відприкметниковий дериват).

Факти сучасної української мови свідчать про розвиток цього типу. Його основу становили успадковані з попереднього періоду іменники загородник, заушник, займенник тощо, за зразком яких у сучасній мові з’являються новотвори. Деякі старі структури наповнюються новим змістом: захребетник (СУМ III 393) “людина, яка живе за чужий рахунок, дармоїд”. Деривати-синоніми до цього іменника: заплічник (Ж I 263), заспинник (Шашкін 72).

Порівняно небагато новоутворень – назв осіб. Наприклад: заворітник (УмСп I 98), (РУС Крим 1924 288) “той, хто мешкає за кордоном”; закосник (Яв 250) “брат молоді, що розплітає їй косу”; закитник (Чаб II 29) “заможний чоловік”; забродник (9) “сезонний робітник, який наймається на роботу до рибалок”; заловник (ДзПА 58) “рибалка”; закуцник (Дзендз 19) (від екзекуція < лат. exsecutio “виконання” в результаті зближення з кут)

шукати, знаходити по кутках. Для іменника заочник характерний шлях редеривації. Пор. Виникнення слова очник як антоніма до конфіксального заочник. Однак кінцевий результат той же: конфіксальний дериват став сприйматися як чисто префіксальний.¹

Визначальною рисою словотвірного типу іменників з афіксом за-...-ник у сучасній українській мові є велика кількість новотворів на позначення найменувань неосіб (порівняно з попереднім періодом). У цих похідних реалізується давнє типове значення предмета, який перебуває за тим, на що вказує твірна основа. Всі вони мотивуються непохідним іменником або прийменниково-відмінковою формою. Ці деривати утворюють кілька груп.

1. Назви предметів домашнього вжитку, елементів одягу. Наприклад: залижник (Ж I 253), (УР 1924 261) “полиця, де кладуться ложки”; заложник (Ж I 254) “те саме”; замисник (256) “полиця, де кладуться миски”; давнє запоясник (265), (УР 1926 276) “ніж, який носять за поясом, кинджал”; залишттовник (Гр II 59) “в оковці кришки селянської скрині: кожна з коротких залізних смуг, що йдуть від шпуг до кутів скрині й захоплюють собою лиштву” (лиштва - окова планка на віці скрині); задушник (37) “сердак, верхня тепла сукня галицьких селян, розшита шнурками” (мабуць, від душа); зап'ястник (УР 1926 278) “манжета, напульсник”; загрудник (Яв 240) “накладка на груди схожа на жилет”; замихавник (О I 276) “вишиваний манжет у сорочці” (від міхавок);

зарукавник (285) “нарукавник”; зарукавник (ДзПА 129) “манжет на сорочці”.

2. Найменування елементів кінської упряжі: заборозник, заборозенник (Ж I 231), (УР 1926 233) “частина плуга, кожний із клинів, що вбиваються коло чересла, можна піднімати й опускати його або посувати в

¹ Див.: П.П.Шуба. О компонентах конфикса в русском языке // Развитие современного русского языка 1972. Словообразование.

Членимость слова. -М., 1975. - С. 252.

боки”; заколесник (Ж I 250), (УР 1926 256) “кілок, який закладають до отвору на осі, щоб не спадало колесо”; заколісник (ЕСУМ II 514) “те саме”; залевчник (Гр II 57), (УР 1926 260) “чска в осі скіпажа” (від левча – люшня (ЕСУМ II 228); зательник (ЕСУМ II 242) “передня частина кузова – неясне; можливо похідне від тил, тобто “частина кузова за тилом запряженої худоби”; занісник (234) “палиця, яку вставляють у край ярма, щоб віл не випрягався” (похідне утворення від кореня ноз- (псл. позь < позь) і пов’язаного з низати, віддієслівне утворення); заборонник (0 I 259) “ланцюжок на “побігачі” борони, до якого “прикапчуйут” орчик”; запісочник (Ник 67) “металева пластина на кінці осі, що запобігає попаданню в мазь піску”; запісочник (66) “те ж, що й подпійатник”; затильник (Чаб II 77) “металевий стрижень, що скріплює задню теліжку воза з розворою”; загулувник (Дзендз УЗСП 59) “подушка” (подушка – назва дерев’яної накладки над віссю воза).

3. Назви рослин: задвійник (Ж I 242) “зозулині сльози яйцелисті” (стебло рослини в нижній своїй частині має два яйцеподібні листки), відчислівникове утворення:

заболоточник (МельнРос 142), (СБН 212) “оман британський” (рослина росте на мокрих луках, по полях, степах, при берегах потоків, в ровах); заграничник (212) “галінсога дрібноцвіта”; заграницьник (ЕСУМ II 222) “те саме” (назва зумовлена тим, що рослина занесена з-за кордону (з Європи), куди вона потрапила на початку ХІХ ст. з Америки); завербник (217), (МельнРос 241) “вид верби”; загнітник (221) “пароніхія головчаста” (пов’язане з загнітиця “нігтьоїда, нарив на пальці під нігтем”, загнітиця – результат видозміни форми занітиця під впливом гнітити “давити, тиснути”); заполишник (236) “великий білий гарбуз” (не зовсім ясна етимологія, очевидно, пов’язане з поле й означає “який виходить за

поле своїм довгим бадиллям”); зашорник (Смик 63) “фіалка триколірна”; залучник (МельнРос 305) (рослина росте коло хат, плотів, звичайний бур’ян); одне віддієслівне утворення – зав’язник (ЕСУМ II 220) “перстач прямостоячий, калган” (похідне утворення від в’язати, назвамотивується тим, що в народній медицині корені цієї рослини застосовуються як в’язучий засіб при лікуванні ран, кровотеч тощо).

Виявлено кілька дериватів на позначення будівельної лексики: запісошник (ДзПА 80) “платва, верхня дерев’яна балка в стіні паралельна до сволока, на яку ставлять крокви”; запесочники (Свтушок 88) “скріплені у формі чотирикутника балки, які кладуться поперек стін”; завітренік (86) “жердина, яка прибивається по діагоналі схилу покрівлі”.

Відмінне словотвірне значення мають іменники-синоніми: запотолишник (КвОсн I 509) “удар по потилиці”; запотиличник розмовне (СУМ III 275) “удар рукою по потилиці”; зашийник розмовне (414) “удар по зашийку”; запотилник (ЛисЧер 12) “удар по потилиці” (від усіченої основи). Вони позначають удар по тому, що називає мотивуюче слово.

Інші назви: заволосник (Яв 236) “драння за волосся”; забрідник (Корзонюк 117) “невелика сіть”; затильник (УРС 241) “затилля (задня частина, бік чого-небудь)”; заушник (Ж I 30) “доносчик, шептун на вухо, оглагольник”; заушник (Яв 276) “1. Наушник, доносчик, шептун на вухо. 2. Хвороба у свиней”; заушник (ДзЛАЗ II 163) “сережка (жіноча вушна прикраса)”; заушник (УР 1926 292) “те саме”; заушник (ЕСУМ I 441) “сережка, стрічка коло сережок; опух за вухом; зябри”; завушник (ДзПА 189) “ангіна”.

Отже, увійшовши до складу інвентаря дериваційних засобів української мови в XI – XIII ст., конфікс за-...-ник стає в сучасній українській мові високопродуктивною словотвірною морфемою.

Список скорочень використаних джерел

- АО –Акти села Одрехови. –К., 1970. –260 с.
- БерЛекс –Лексикон словенороський Памви Беринди. Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом (Підгот. Тексту і вступ. стаття В.В.Німчука. –К., 1961. – 272 с.
- ВУР – Восоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. –М., 1954.
- Гр –Словарь української мови (за ред. Б.Грінченка. Т. 1-4. –К., 1907-1909.
- Грам –Грамматика слов'янська І.Ужевича (Підгот. до друку І.К.Білодід, Є.М.Кудрицький. –К., 1970.
- ДзПА – Дзендзелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови.– К., 1984. – 309 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. Т. 1-3. –К., 1984. –309 с.
- Євтушок – Євтушок О.М. Археологія будівельної лексики західнополіського говору // Дослідження з української діалектології. Зб. Наук. праць. – К., 1991. – 81-93.
- Ж –Желехівський Є., Недіоьский С. Малорусько-німецький словар. -Львів, 1886. – Т. 1-2.
- КартТимч – Тимченко Є. Картотека “Історичного словника української мови”.
- КвОсн – Словник мови творів Г.Квітки-Основ'яненка. В 3-х томах. -Харків, 1978-1979.

- Корзонюк – Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. Зб. наук. праць. -К., 1987. -С. 62-267.
- ЛисЧерк – Лисенко П.С. Словник специфічної лексики правобережної Черкащини // Лексикографічний бюлетень. Вип. VI. -К., 1958. -С. 5-22.
- МельнРос –Мельник М. Українська номенклатура висших рослин. -Львів, 1922. -356 с.
- Ник – Никончук М.В., Никончук О.М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. -К., 1990. -292 с.
- О – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок.-К., 1984. -Ч.1-2.
- Радив –Крекотень В.І. Оповідання Антонія Радивиловського (з історії української новелістики XVII ст.) К., 1983. – 407 с.
- РУС Крим –Російсько-український словник. Гол. ред. А.Кримський. Т. 1. -К., 1924.
- СБН –Словник ботанічної номенклатури (Проскт). К. 1928. -313 с.
- Смик – Смик Г.К. Корисні та рідкісні рослини України. Словник-довідник народних назв.-К., 1991. – 413 с.
- Ср –Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1-3. – Спб., 1893-1912.
- СУМ –Словник української мови. Т. 1-11. -К., 1970-1980.
- УмСп – Словарь російсько-український. Т. 1-2. М.Уманець і А.Спілка. -львів, 1893.
- УР 1926 –Українсько-російський словник. А.Ніковський. – К., 1926.

- УРС —Українсько-російський словник. К., 1977.
—944 с.
- Чаб —Чабаненко В.А. Словник говірок
Нижньої Наддніпрянщини. Т. 1-4. —
Запоріжжя, 1992.
- Яв —Яворницький Д. Словник української
мови. —Катеринослав, 1919. Т.1.

Особливості вивчення теми “Відмінювання і правопис числівників” у гімназіях гуманітарного профілю

Оскільки у гімназіях із поглибленим вивченням української мови вивчають предмет найбільш здібні і обдаровані діти, то за своїм змістом, структурою і технологією уроки мають певні відмінності, а саме: програмовий матеріал подається об'ємніше і вивчається з більшим напруженням, інтенсивно, за високої навчально-пізнавальної активності учнів.

Програмою середньої загальноосвітньої школи передбачено вивчення теми “Числівник” за лінійним принципом, тобто малими дозами (від параграфа до параграфа), щодо відмінювання числівників, спершу вивчається тема “Відмінювання і правопис кількісних числівників. Збірні і дробові числівники”, “Відмінювання і правопис складних числівників”, потім — “Відмінювання і правопис порядкових числівників.

Гімназійний курс з мови дає змогу вивчати матеріал шляхом поступового розширення і поглиблення теоретичних відомостей, вироблення практичних умінь і навичок, виділення тем, розділів для узагальнення, повторення та закріплення.

Експериментально встановлено, що в гімназіях гуманітарного профілю з поглибленим вивченням української мови слід структурувати матеріал укрупненими логічно-завершеними частинами (по 3-5 параграфів на урок), однак підходи до практичного застосування різних способів структурування навчальної інформації, узагальнюючих схем, таблиць, мають бути дещо іншими. Щоб процес поглибленого вивчення української мови був усвідомленим і цікавим, активізував пізнавальну діяльність

учнів, схеми, таблиці, унаочнені конспекти повинні охоплювати, по-перше, теоретичний матеріал з мови до однієї теми, до кількох, до всього розділу; по-друге, тренувальні вправи, проблемні питання та завдання до самоперевірки.

Опрацювання теми "Відмінювання і правопис числівників", що охоплюють теоретичний матеріал до кількох тем, можна розпочати питаннями для самоперевірки. На які групи поділяються кількісні числівники? Чи знаєте, що в українській мові числівники мають шість типів відмінювання? Назвіть їх. Перевірте себе за узагальнюючою таблицею.

Типи відмінювання числівників

I тип	II тип	III тип
1	2,3,4	5-20, 30, 50-80
один	два	п'ять-двадцять
одно (одне)	три	тридцять
одна	чотири	п'ятдесят-вісімдесят
одні		
	багато, кілька, всі збірні	кільканадцять, кількадесят
IV тип	V тип	VI тип
40, 90, 100	200-900	0, 1000, 1 000 000,
сорок	двісті-дев'ятсот	мільярд
дев'яносто		нуль
сто		тисяча
		мільон
		мільярд

Опісля учні повторюють ще раз, на скільки типів

відмінювання поділяються числівники та за якими ознаками вони розподіляються.

На закріплення виписують із запропонованого вчителем вибіркового диктанту в шість колонок числівники всіх типів відмінювання, ставлячи кожен з них в орудному відмінку однини.

Одна, обидві, одинарний, одиниця, двійка, тричі, чотири, чверть, шість, вісім, дев'ять, одинадцять, шістнадцять, двадцять, двадцять п'ять, сорок, сімдесят, дев'яносто, двісті, багато, кількасот, нуль, мільйон, п'ятеро, дві третіх, подвоїти.

Для кращого запам'ятання відмінкових закінчень числівників різних типів можна опрацювати з учнями таблиці відмінювання числівників із виділеними закінченнями.

Числівники ОДИН, ОДНА, ОДНО (ОДНЕ) в однині відмінюються так, як прикметники твердої групи або це відмінювання числівника ОДИН за родами, числами, відмінками як займенника ТОЙ:

	Н.	Р.	Д.	З.	О.	М.
БІЛИЙ	–ОГО	–ОМУ	Н. або Р.	–ИМ	...	–ОМУ(–ИМ)
ТОЙ	–ОГО	–ОМУ	Н. або Р.	–ИМ	...	–ОМУ(–ИМ)
ОДИН	–ОГО	–ОМУ	Н. або Р.	–ИМ	...	–ОМУ(–ИМ)

Далі учні самостійно зіставляють таблиці відмінювання прикметників твердої групи середнього і жіночого родів однини, займенників ТЕ, ТА і числівників ОДНО(ОДНЕ), ОДНА в однині і множині, роблять висновки.

Вчителю бажано відзначити наявність паралельних форм:

	Н.	Р.	Д.	З.	О.	М.
ОДИН	–	–	–	Н. або Р.	–	...ОДНОМУ(–ИМ)
ОДНО	ОДНО(ОДНЕ) –	–	–	Н. або Р.	–	...ОДНОМУ(–ИМ)
ОДНА	–	ОДНОЇ(ОДНІЄЇ) –	ОДНОЮ(ОДНІЄЮ) –			

Зголосити на те, що у висловах **ОДИН ДО ОДНОГО** й под. наголос у слові **ОДНОГО, ОДНОМУ, ОДНІЙ** і т.д. – на першому складі.

Слід також зауважити, що у множині числівник вживається з іменниками, що мають тільки форму множини: **ОДНІ ВОРІТА, ДВЕРІ, САНИ;**

Перед вивченням другого і третього типів відмінювання числівників учням пропонується зіставити дві таблиці й самостійно зробити висновки.

ДРУГИЙ ТИП ВІДМІНЮВАННЯ

Н.	Р.	Д.	З.	О.	М.
ДВА, ДВІ	ДВ – ОХ	ДВ – ОМ	Н. або Р.	ДВ – ОМА	... ДВ – ОХ
ТРИ	ТР – БОХ	ТР – БОМ	Н. або Р.	ТР – БОМА	... ТР – БОХ
ЧОТИРИ	ЧОТИР – БОХ	ЧОТИР – БОМ	Н. або Р.	ЧОТИР – МА	... ЧОТИР – БОХ

ТРЕТІЙ ТИП ВІДМІНЮВАННЯ

Н.	Р.	Д.	З.	О.	М.
П'ЯТЬ	п'ят – БОХ	п'ят – БОМ	Н. або Р.	п'ят – БОМА	... п'ят – БОХ
П'ЯТЬ	п'ят – И	п'ят – И	Н. або (ОХ)	п'ят – ЪМА	... п'ят – И

Учні переписують таблиці в зошити, доповнюючи таблицю "Третього типу відмінювання" числівниками дев'ять, одинадцять, сімдесят.

Під час аналізу двох таблиць, коли учні поступово розглянули і усвідомили особливості відмінкових закінчень другого і третього типів, пропонується пояснити, чому так важливо знати особливості відмінювання числівників – назв одиниць і десятків. Для підвищення рівня ефективності уроку учні самостійно добирають "словесні ключі", "ключі-опори", ілюстрований матеріал до теоретичних положень. Так, зокрема, на уроці можна створити найрізноманітніший набір дидактичного матеріалу. Наприклад, модель-опора до другого типу відмінювання:

Р. – ОХ
Д. – ОМ
2, 3, 4
О. – ОМА
М. – ОХ

4 – МА

Р. – ОХ
Ь – ?
Д. – ОМ
Тут є кілька прикмет щодо вживання ь
О. – ОМА
М. – ОХ

Модель-опора допомагає учням дійти висновку, що числівники два, три і чотири в кожному відмінку (крім називного) мають однакові відмінкові закінчення, але числівник два пишеться без м'якого знака, числівник чотири в орудному відмінку має закінчення –ма.

Після висновку модель-опора набула такого змісту:

Н. ДВА
Р. –ОХ
Д. –ОМ
З. Н. або Р.
О. –ОМА
М. –ОХ
ОХ, ОМ, ОМА, ОХ

Н. ТРИ
Р. –ЬОХ
Д. –ЬОМ
З. Н. або Р.
О. –ЬОМА
М. –ЬОХ
ЬОХ, ЬОМ, ЬОМА, ЬОХ

Н. ЧОТИРИ
Р. –ЬОХ
Д. –ЬОМ
З. Н. або Р.
О. ЧотирМА
М. –ЬОХ
ЬОХ, ЬОМ, МА, ЬОХ

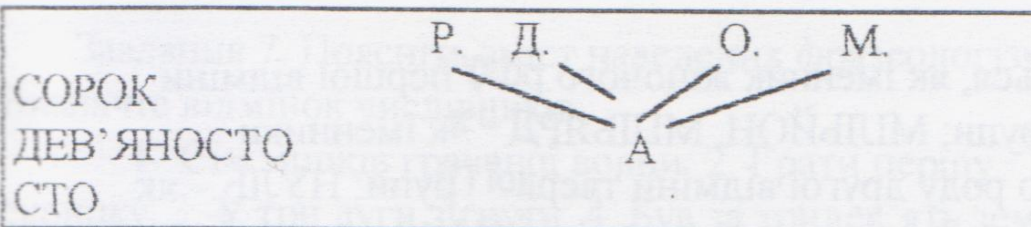
Інший зміст має модель-опора третього типу відмінювання:

Н. 5-10	Н. 11-19	Н. 20-30, 50-80
Р. -(Ь)ОХ, -И	Р. -ЬОХ, -И	Р. -ЬОХ, -И
Д. -(Ь)ОМ, -И	Д. -ЬОМ, -И	Д. -ЬОМ, -И
З. Н. або -(Ь)ОХ	З. Н. або -ЬОХ	З. Н. або -ЬОХ
О. -(Ь)ОМА, -МА	О. -ЬОМА, -МА	О. -ЬОМА, -МА
М. -(Ь)ОХ, -И	М. -ЬОХ, -И	М. -ЬОХ, -И
п'ятьОХ... ЬОХ, ЬОМ, ЬОМА, ЬОХ, ОХ, ОМ, ОМА, ОХ	одинадцятьОХ... ЬОХ, ЬОМ, ЬОМА, ЬОХ -	двадцятьОХ... ЬОХ, ЬОМ, ЬОМА, ЬОХ - п'ятдесят, п'ятдесятЬОХ
п'яти...	одинадцяти...	двадцяти...
И, И, МА, И	И, И, МА, И	И, И, МА, И

Моделі-опори допомагають учням зробити висновок, що третій тип відмінювання має кілька прикмет, а саме :

- 1) в усіх відмінках, крім називного, допускаються паралельні форми;
- 2) у назвах десятків в українській мові змінюється тільки друга частина (п'ятдесят, ...);
- 3) у числівниках п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят м'який знак не зберігається, який є у словах п'ять, шість, дев'ять;
- 4) м'який знак у числівниках третього типу пишеться перед закінченнями -ох, -ом, -ома, -ма після (т');
- 5) у числівниках (шість – шести, сім – семи, вісім – восьми) відбувається чергування голосного І з Е, О.

Четвертий тип відмінювання не викликає труднощів в учнів, оскільки числівники СОРОК, ДЕВ'ЯНОСТО, СТО в родовому, давальному, орудному й місцевому відмінках уживаються з закінченням -а:

Тому більше уваги слід приділити п'ятому типу відмінювання, які мають такі прикмети:

1. Числівники ДВІСТІ, ТРИСТА, ЧОТИРИСТА, П'ЯТСОТ, ШІСТСОТ, СІМСОТ, ВІСІМСОТ, ДЕВ'ЯТСОТ відмінюються в обох своїх частинах:

200	300	400
Р. <u>ОХ</u> двоХсот	<u>ЬОХ</u> трьОХсот	<u>ЬОХ</u> чотирьОХсот
Д. <u>ОМ</u> двОМстам	<u>ЬОМ</u> трьОМстам	<u>ЬОМ</u> чотирьОМстам
З. Н. або Р.	Н. або Р.	Н. або Р.
О. <u>ОМА</u> двОМАстами	<u>ЬОМА</u> трьОМАстами	<u>МА</u> чотирМАстами
М. <u>ОХ</u> двоХстах	<u>ЬОХ</u> трьОХстах	<u>ЬОХ</u> чотирьОХстах

2. Числівники 200, 300, 400 у першій частині мають такі ж закінчення, що і числівники два, три, чотири.

3. Числівники 600, 700, 800, 900 відмінюються як П'ЯТСОТ і мають у першій частині закінчення, як у числівниках п'ять, п'яти..., шість, шести..., сім, семи і т.д.:

500	600	700
Р. <u>И</u> п'ятИсот	<u>И</u> шестИсот	<u>И</u> семИсот
Д. <u>И</u> п'ятИстам	<u>И</u> шестИстам	<u>И</u> семИстам
З. Н. або Р.	Н. або Р.	Н. або Р.
О. <u>МА, ЬОМА</u> п'ятьМАстами	<u>МА, ЬОМА</u> шістьМАстами	<u>МА, ОМА</u> сьОМАстами

4. Лише в орудному відмінку можливі паралельні форми:

п'ятьМАстами	шістьМАстами	сьОМАстами
п'ятьЬОМАстами	шістьЬОМАстами	сімОМАстами

Шостий тип учні відмінюють самостійно. Доходять висновку, що числівники тисяча, нуль, мільон і мільярд відмінюються, як іменники. Числівник ТИСЯЧА

відмінюється, як іменник жіночого роду першої відміни мішаної групи; МІЛЬЙОН, МІЛЬЯРД – як іменники чоловічого роду другої відміни твердої групи; НУЛЬ – як іменник чоловічого роду другої відміни м'якої групи.

Вислухавши думки учнів щодо особливостей кожного типу відмінювання, слід приступити до тренувальних вправ.

Завдання 1. Поставте числівники у відповідному відмінку і напишіть словами. Зверніть увагу на наголос числівників.

Працювали з 16 учнями. Дісталися до 50 кілометра. Із 24 запитань відповіли на 11. До 170 грамів додайте 541. Від 17 відніміть 9. Не вистачило 88 сантиметрів стрічки.

Завдання 2. Провідмінійте 2, 20 і 200, 4, 40 і 400, 6, 60 і 600, 7, 70 і 700, 8, 80 і 800.

Завдання 3. Провідмінійте дроби і числівники, вкажіть на особливості відмінювання.

$\frac{3}{5}$, 8 метра, $\frac{1}{33}$ числа, 0,8 процентів, $\frac{3}{2}$ об'єму, 1,17 тисяч тон.

Завдання 4. Запишіть словами іменники: Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, Лесі Українки, М.М.Коцюбинського, Олександра Довгого, Олесь Гончара, Ліни Костенко, Василя Стуса, Володимира Самійленка, В.А.Симоненка, Г.М.Тютюнника, Григорія Тютюнника. Поясніть правопис записаних числівників.

Завдання 5. Підкресліть у кожному рядку числівник, що не належить до певного типу відмінювання.

Перший тип – один, одно, одне, одинадцять.

Другий тип – два, дванадцять, три, чотири, дві

Третій тип – п'ять, п'ятнадцять, шість, сорок, тридцять.

Четвертий тип – дев'яносто, сто, тисяча.

П'ятий тип – двісті, п'ятсот, сімсот, дев'яносто.

Шостий тип – сто, тисяча, мільярд.

Завдання 6. Провідмінійте числівники 21, 43, 54, 149, 205, 778. Поясніть особливості відмінювання цих закінчень.

Завдання 7. Поясніть зміст наведених фразеологізмів. Визначте відмінок числівників.

1. Сім мішків гречаної вовни.
2. Грати першу скрипку.
3. У три дуги зігнути.
4. Був за тридев'ять земель.
5. Десята вода на киселі.
6. Одного поля якода.
7. Наговорити з три короби.
8. Не має дев'ятої клепки.
9. Сім п'ятниць на тиждень.
10. За одним разом дуба не зрубасш.

Доцільно проробити з учнями вправи на складання таких ділових паперів, як розписка, доручення, акт, переказ, статистичну інформацію про своє село (місто, область, край), у змісті яких трапляються числа, що пишуться словами. Корисними є словникові, вибіркові диктанти, вони дають можливість написати велику кількість числівників за короткий час.

Вдома можуть прислужитися учнями запитання і завдання для самоперевірки, що заздалегідь готує вчитель:

1. Чому числівники поділяються на кількісні і порядкові?
2. У чому особливості відмінювання кількісних, неозначено-кількісних, збірних, дробових і порядкових числівників?
3. У чому особливість відмінювання складених кількісних числівників?
4. Чому відповідаючи на запитання "В якому році народився..?", слово ТИСЯЧА треба вживати в називному відмінку?
5. Що ви знаєте про правопис числівників?
6. Складіть узагальнюючу таблицю до теми "Правопис і вимова числівників".

З метою розвитку мови учнів доцільно запропонувати твір, що може мати довільну форму. Нарис, лист, художній опис, історико-географічна довідка тощо.

Як бачимо, вивчення теми "Відмінювання і правопис числівників" має свої особливості і створює певні можливості для творчого підходу в роботі вчителя.

Конфіксальні структури з пол-(полу-)...-ок в українській мові

У межах утворень із переривчастими морфемами з другим компонентом -ок особливе місце посідають іменники із конфіксом ПОЛ-(ПОЛУ-)...-ОК. На питання про статус першої частини ПОЛ-(ПОЛУ-) у лінгвістичній літературі однозначної відповіді немає. Так, К.Б.Воронцова, Г.А.Качевська, К.Л.Ряшенцева, В.М.Яковлев визначають ПОЛ-(ПОЛУ-) як “кореневі морфеми”. Є й протилежна думка: деривати з ПОЛ-(ПОЛУ-) тільки тоді вважаються складними словами, коли не втрачено зв'язок зі словосполученням, у всіх інших випадках ПОЛ-(ПОЛУ-) є “префіксом”. На сьогодні сформувалася й така точка зору, що ПОЛ-(ПОЛУ-) морфема перехідного типу, а конкретніше префіксоїд, наприклад, В.Ф.Русецька вказує на цілий ряд ознак, яких набуває морфема перехідного типу ПОЛ-(ПОЛУ-): 1) двофункціональність (“можливість вживання як у функції афіксальної морфеми, так і у функції кореневої”), 2) регулярність (“часте відтворення у поєднанні з продуктивністю”), 3) абстрактність семантики (значення кореня у слові завжди конкретніше, ніж значення афіксів, які відзначаються, як правило, абстрактністю у вираженні значень). Дослідниця дотримується думки, що описуваний префіксоїд виступає нині як афікс широкого діапазону дії, з великими і різноманітними словотворчими зв'язками.

Отже, морфема ПОЛ-(ПОЛУ-), з одного боку зберігає статус кореневої, не втрачаючи генетичного смислового зв'язку з давньоруським поль “половина”, а з другого боку набуває ознак префіксоїда (префікса чи першої

частини конфікса).

Щодо питання, чи ПОЛ- та ПОЛУ- є різними морфемами, а чи варіантами однієї, то традиційно вчені визначають як одну морфему (К. Л. Ряшенцев, М. В. Черепанов), рідше як варіанти (Р. П. Рогожнікова). В. В. Виноградов у будові складних слів розрізняє “числівникову морфему ПОЛ-“ в називному відмінку, та кількісний префікс ПОЛУ- в інших відмінках. Р. П. Рогожнікова розмежовує елементи ПОЛ- та ПОЛУ- через те, що “вони по-різному утворюють складні слова”.

Перші іменники, у морфемній будові яких були наявні компонентні ПОЛУ- та -ОК, фіксуються в обстежених пам’ятках XV століття: а я кн(А)зь Семѣн Юрьевич маю придати ку св (А)тому Иоанну к Голштаном полумерокъ меду (1489 ССУМ II 187) “міра місткості рідких і сипучих тіл” (мьра “предмет, яким щось наміряють ; мірка”. Пор. також форми полмьрок (1653 АрхЮЗР I/XI 451), полумирок (1653 АрхЮЗР I/XI 453), полумярок (1665 АрхЮЗР I/XI 477). А съ икры мыта не давати, wt пресного меду с сосудины с вька по полугрошку, wt колоды меду грошь (1494 Торг 38) “грошова одиниця, яка за вартістю дорівнює половині гроша” (грошь-“срібна грошова одиниця”).

Конфіксальні деривати на -ОК і з першим компонентом ПОЛ-, за нашими матеріалами, зафіксовані у XVI столітті, тобто дещо пізніше, аніж структури з першим елементом ПОЛУ-. Наприклад: вь томъ же дворе, вь коморь, маестности речей рухомыхъ:... полмисковъ немалых шесть, приставок шесть, талерей осьмнадцать...(1575 АрхЮЗР III 54) “глибока глиняна тарілка, яка за місткістю відповідає половині миски”; оть дымника по польгрошку и списного по два бьелые беремо (1582 АрхЮЗР II 155) “те ж, що й полугрошок”.

Творилися конфіксальні похідні на ґрунті сполучень слова ПОЛЪ “половина” із залежним іменником.

Наприклад: и те, господару, помню: даыввали...княгини великой Витовтовой... по полгроша (1444 ССУМ II 187) “назва грошової одиниці, півгроша”, а пить моричь (!) в олеша оу дому за поль гривны грошовъ (1378 Р 26) “назва грошової одиниці, півгривні”; а едучи дорогою зъ полмили на запад зимный ... по левой стороне Теременское (1322 АрхЮЗР 1(VI 3) “назва міри відстані; півмили”.

Базою згаданого конфіксального творення іменників стала суфіксація, яка передувала йому. Без сумніву, “виникнення конфіксальних структур і самих конфіксів незмінно пов’язано з перерозкладом основи”. Похідні типу польмърокъ, польгрошокъ семантично співвідносилися зі сполученнями поль меры, поль гроша. Схема творення була така: поль меры + окъ → польмърокъ; поль гроша + окъ → польгрошокъ. Внаслідок приєднання зазначеного суфікса виникали іменники, що є назвами конкретних предметів. З часом відбулася зміна мотиваційної співвіднесеності та встановлення зв’язку безпосередньо зі словами мъра та грошь, що викликало зміни у морфемній структурі похідних. Твірними основами почали сприйматися іменники і формант став іншим: мъра → польмърокъ; грошь → польгрошокъ. Відбулося “скорочення основи на користь афікса”. Причому перерозклад в даному випадку характеризується яскравою специфікою: “скорочення основи відбувається не контактним способом (на місці безпосереднього зіткнення основи й попереднього афікса), а дистантним. Тому, зберігаючи статус морфеми, афікс змінє свою якість: він стає переривчастим, двоелементним, тобто конфіксом”. Пізніше, за згаданим вище зразком, почали творитися структури вже конкретно від іменників за допомогою нової морфеми.

У цей же час починає формуватися загальне словотворче значення моделі. Усі похідні, утворені за

допомогою конфікса ПОЛ- (ПОЛУ-)...-ОК, називають предмети (рідко істоти), чкі точно або приблизно вдвічі менші за названі мотивуючим словом. З часом виникають деривати, у яких загальне словотвірне значення реалізується у частковому, а саме: підібність до того, схожість з тим, що названо твірною основою. Наприклад: полуботоць (XVI ІКІС) “взуття, у мн. Чоботи з короткими халявами” (боть “чобіт з високими халявами”).

Протягом наступних століть шляхом конфіксації за допомогою форманта ПОЛ-(ПОЛУ-)...-ОК утворилася велика кількість похідних, які складають такі лексико-словотвірні групи:

І.1. Назви предметів, які є наполовину меншими від тих, що названі твірною основою: полукомАжокь (1552 Торг 81) “річкове судно вантажопідйомністю близько 5 лаштів” (комАга “найпоширеніший тип сплавного судна без шогл, прямокутної форми, вантажопідйомністю близько 10 лаштів “міра ваги на річковому транспорті (1 лашт = 120 пудів)”; полубочокь (XVI ІКІС) “дерев’яна посудина із дошок скріплених кільцями, місткість якої складає 10-15 відер”, полбочокь (XVI ІКІС) “те ж, що й полубочокь”, полубортокь (XVI ІКІС) “невелика колода для бджіл”; полумисокь (Радив 236) “глиняна тарілка або миска наполовину менша за звичайну” (миса “велика миска, блюдо”); полбарилоць (XVI ІКІС) “дерев’яна посудина зроблена з дошок обхвачених кільцями” (барило “бочка”), півскирток (Ж 636) “скирта вдвічі менша за звичайну”; полукіпок (693) “плетений кузок” (кошь “вид плетеної корзини для носіння різної поклажі”); півпляшок (ІвШ 48) “посудина місткістю у половину пляшки (пляха “сулія, велика пляшка”); півдудок (Лексфр 166) “музичний інструмент, сопілка”; півшкурок (СУМ VI 390) “шкура молодого бичка, яка за розмірами дорівнює половині шкури дорослої тварини”; півкопок (Бат 284) “30 снопів скошеного або зжатоного хліба, складених колоссям

усередену й прикритих одним снопом зверху” – полукопокъ (Ж 693) (копа “60 снопів, складених у такий же спосіб”).

1.2. Найменування одиниць та предметів вимірювання, що є наполовину меншими від тих, які названі твірною основою: полуквартокъ (XVI ІКІС) “посудина для пиття, що за місткістю дорівнює половині кварта” (кварта “міра рідин, (восьма або десята частина відра”)); полукуфокъ (XVI ІКІС) “міра рідини в 15 кварт” (куфа “чан, бочка місткістю 30 кварт”); півсоток (Ж 636) “половина сотні” (сотня “певна кількість чогось, що дорівнює числу сто”); полумацьок (693) “міра ваги сипких тіл в 25 кг або дерев’яний посуд місткістю в 25кг” (маца “міра ваги зернових, що дорівнює 50 кг”); полусеток (694) “одиниця вимірювання полотна в 50 аршинів”) сеть” одиниця вимірювання полотна в 100 аршинів”); півлатерок (0 II 64) “одиниця виміру дров (1-2 кубометри)” латер “одиниця виміру дров (2 або 4 кубометри)”); полусашок (0 II 109) “сувій полотна в 6-7 мір” (певно, походить від сагъ “кусок грубої тканини”. Пор. Сажень(від сАгати рукою) “міра довжини в розмах обох рук”).

1.3. Назви грошових одиниць, які за вартістю вдвічі менші від тих, що названі твірною основою. Крім згаданих вище польгрошка та полугрошка, фіксується ще полталяр (XVI ІКІС) “старовинна польсько-литовська монета, що дорівнює 65 копійок срібла або 1 гульден” (таляр “монета у 2 гульдени”).

1.4. Найменування місцевості, меншої наполовину від названої твірною основою: полуланок (1571 ВГ 214) “поле, засіяна смуга близько 5 десятин” (лань “поле близько 10 десятин”); пїуланок (1900 ДолГов 114) “поле площею в 50 квадратних метрів, як правило, далеко від дому”.

1.5. Назва явища, яке відбувається в середині того, що названо твірною основою: полуденок, (Ж 693) “час

найвищого стояння сонця над горизонтом, середина дня”.

П.1. Назви предметів, які є подібними до тих, що названі твірною основою. Крім згаданого вище полуботоць в пам'ятках української мови фіксується ще кілька різноманітних найменувань.

Наприклад: пу/л/чамаро/к/ (1650 ДМ 194) “короткий хутряний верхній чоловічий одяг” (чамара “верхній чоловічий одяг типу кожуха”); полутабинокь (1861 Закр. 468) “старовинна, гладенька шовкова тканина, рід граденапля” (табинь “вид тканини”). Пор. З діал. Полутабеноць (Умс 1012) “означає те ж, що й полутабинокь”; полудрабок (ФП 200) “бік вазового ящика, утворений за допомогою по здовжніх і поперечних жердин на зразок драбини” (драби “великий решітчатий віз для перевозки сіна”); полустанок (Ж 694) “невелика стоянка, місце зупинки” (стан “поселення людей біля місця зупинки в дорозі”); піўтопорок (1900 ДолГов 114) “менше від топора, має дві заточені сторони”; піўскринок (114) “ящикок у скрині на всю ширину верхньої частини”; полугарбок (СПГ 78) “віз, яким возять сіно, снопи; менший за гарбу” (гарба “віз для перевезення містких матеріалів”); Полуцвіток (Смик 133) “фіалка триколірна”; полусцінок (О П 109) “стіна між вікнами”.

П.2. Назви істот, яким притаманні лише деякі ознаки тих істот, що названі твірною основою: полупанокь (1861 Закр. 468) “дрібний поміщик не дворянського роду, який не придбав особистого дворянства”; півпанок (Ж 636) “те ж, що й полупанокь”; півбожок (636) “той, що поводить себе як Бог, схожий на Бога”; полукровок (СгТ 68) “тварина, яка народилася внаслідок злучки чистокровного самця і простої самки, або навпаки”; Полурибок (НХТ 80) “народна назва риби – камбали”.

Окрему групу становлять прізвища людей: Полуботоць (1685 АрхЮзр I/У 66); Полуситок (Редько 182); Півситок (180); Півхлопок (180).

Як показує зібраний матеріал, всі похідні, що з'явилися внаслідок конфіксації за допомогою форманта ПОЛ-(ПОЛУ-)...-ОК є відіменниковими утвореннями. Поява деяких дериватив супроводжувалася певними морфологічними змінами у структурі слів, наприклад: комага → полукомажок, бог → півбожок, день → полуденок, скриня → піўскринок (чергування приголосних), бочка → полубочок, сотня → півсоток (усічення твірної основи). Такі морфологічні зміни продиктовані самою суттю словотвірного процесу, для якого характерні "свої закономірності, що визначаються специфікою мови, особливостями морфологічної структури слів, фонотактичними умовами сполучуваності словотвірних одиниць на дериваційному шві".

У сучасній мові переважають деривати із морфемою полу-, яка у всіх інших випадках словотворення має відповідник напів- (напівавтомат, напівоберт, напівсон і под.), а як елемент конфікса – полу- (полумисок, полукіпок і под.). Таке явище свідчить на користь афікса , а не кореня, тобто полу- виступає не як частина складних слів (цю місію в українській мові виконує напів-), а частіше як префіксоїд або елемент складних морфем.

Конфіксальні структури з пол-(полу-)... -ок почали формуватися у XV-XVI століттях. Описувана словотворча модель була досить продуктивною на усіх етапах розвитку мови. На сьогодні похідні з пів-(полу-)... -ок широко функціонують як у літературній мові, так і діалектах

Список скорочень джерел.

- АрхЮЗР Архив Юго-Западной России, издаваемый
Временною Комиссиею по разбору древних
актов. К., 1859-1914. Ч. 1-8
- Бат Верхратський І. Говір Батюків. Львів, 1912.
-308 с.

- ВГ Волинські грамоти XVI ст. Упор. Б.Б.Задорожний, А.М. Матвієнко. К., 1995.- 245 с.
- ДМ Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Збірник акт. докум. (Відп. Ред. В.В. Німчук. К., 1981.-316 с.
- ДолГов Верхратський І. Про говор долівський // ЗНТШ, 1900.-т. 35-36.-с.1-127.
- Ж Желеховський Е. Малорусско-німецький словар. Т.1-2. Львів, 1886.-1117 с.
- Закр. Закревський Н.В. Старосвѣтській бандуриста . Книга третія. Словарь малоросійських идіомовь. М., 1861.-с. 247-628.
- ІКІС Індекс картотеки історичного словника XVI-пер. пол . XVII ст. Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича у Львові.
- Лексфр Лексика поетичних творів Івана Франка. Львів, 1990.
- НХТ Шарлемань М., Татарко К. Словник зоологічної номенклатури. Назви хребетних тварин. К., 1927.
- О Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Ч.1-2. К., 1984.
- Р Розов В. Українські грамоти Т. 1 (XIV-перша половина XV ст.) К., 1928.
- Радив Крекотень В.І. Оповідання Антонія Радивиловського (З історії української новелистики XVII ст.) К., 1983.-408 с.
- Редько Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. За ред. І.Варченка. К., 1969.- 255 с.
- Саболдир Г.О. Практичний словник сільськогосподарської термінології. Харків, 1931.- 99 с.

- Смик Смик Г.К. Корисні та рідкісні рослини України. Словник-довідник народних назв. К., 1994.- 412 с.
- СПГ Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. Вип.І. Харків, 1960.- 107 с.
- ССУМ Словник староукраїнської мови. XIV-XV ст. Т. 1-2. К., 1977-1978.- 630 с.-591 с.
- СУМ Словник української мови. Т. I-II. К., 1970-1980.
- Торг Торгівля на Україні. XIV- середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.- 406 с.
- УМС Уманець М.І., Спілка А., Словарь російсько-країнський. К., 1925.-1149с.
- ФП Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівщан Російської і Австро-Венгерської Цесарії. Сост. Фортунат Пискунов. Изд. 2-е испр. и знач. пополн. К., 1882.- 309 с.

Література.

Ряшенцев К.Л. Сложные слова и их компоненты в современном русском языке. Орджоникидзе, 1976.-285с. - с.66.

Воронцова К.Б. Из некоторых наблюдений над сложными именами существительными в современном русском языке// Труды Иркутского госуд. ун-та Т. 26. Вып. 1. Иркутск, 1958.-с.71

Качевская Г.А. К истории сложных существительных с ПОЛ- и ПОЛУ- в русском языке // Вопросы теории и истории языка. Ленинград, 1969.-с.322-329.

Яковлев В.Н. Морфемика и словообразование современного русского языка. Барнаул, 1990.-62с.

Григорьев В.П. Некоторые вопросы теории словосложения на материале сложных существительных с глагольным вторым компонентом в современном русском языке. Дис. ... канд. филол. наук, Москва, 1955.-336с.-с.209.

Голушкова Е.А. К вопросу о приставочном словообразовании прилагательных в русском языке // Ученые записки Пермского пед. ин-та. Вып. 17. Пермь, 1958.-с. 47.

Русецкая В.Ф. Семанитко-грамматическая характеристик слов с пол-, полу- на материале современного русского языка. Дис. ... канд. филол. наук. Днепропетровск, 1991.-133с.-с.18-19.

Ряшенцев К.Л. Зазначена праця.-с.66

Черепанов М.В. Типология префиксальных и конфиксальных структур русского глагола. Автореферат дис. ... доктора филол. наук.Л., 1974.-31с.

Рогожникова Р.П. Варианты слов в русском языке. М., 1966.-160с.-с.37.

Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): 3-е изд. испр.-М., 1986.-640с.-с.257.

Рогожникова Р.П. Зазн. праця- с.37.

Юркина И. А. Взаимодействие словообразовательной и морфемной структуры слова в процессе формирования конфиксальных структур // Словообразование и стилистика современного русского языка. Изд-во Казанск. ун-та, 1991.-с.168.

Николаев Г.А. Русское историческое словообразование. Изд-во Казанск. ун-та, 1987.-с.71.

Николаев Г.А. Зазн. праця. -с.71.

Кравченко М.В. Словообразовательная морфонология украинского языка. Автореферат дис. ... доктора филол. наук. К., 1990.-с.1

До питання про обсяг фразеологізму

Якщо питання про обсяг фразеології є дискусійним і до сьогодні привертає увагу дослідників, то до обсягу фразеологізму вчені звертаються принагідно, зокрема при вирішенні теоретичних проблем синтаксису – при визначенні меж присудка в реченнях із фразеологічними одиницями (Лекант, 1978; Явір 1986).

Частково згадуваної проблеми торкаються в своїх дослідженнях М.П.Коломієць (1989), В.П.Жуков (1986), проте питання залишається невирішеним. Натомість з'являється твердження про фразеологізми, та слова-супровідники, що “не входять до компонентного складу фразеологізмів” лише “розширюють їх межі” (Коломієць 1989, 40), але без яких немислима семантична реалізація фразеологічного звороту (Жуков, 1986, 19). Цю традицію підтримує і нове академічне видання “Фразеологічного словника української мови” (К.: Наукова думка, 1993), яке подібні фразеологізми подає таким чином: “до ноги, перев. з сл. побити, потрощити, нищити т. ін. Повністю: всі до одного” (ФСУМ, II, 556).

Повертаючись до питання про обсяг фразеологізму, зауважимо, що слова типу “побити”, “потрощити”, “нищити” не зараховуються до компонентів фразеологізму, зокрема В.П. Жуковим, на підставі того, що “компоненти-супровідники являють собою перехідну категорію елементів фразеологічної структури, ... демонструють таку межу допустимого взаємопроникнення фразеологізму і слова, за якими подальше існування компонента не можливе: воно остаточно розпадається і уподібнюється слову “ (1986, 127), оскільки

– вони мають предметну і ознакову співвіднесеність, а тому синтаксично вільні і самостійні;

– при поясненні смислу фразеологічної одиниці вони не мають потреби в тлумаченні;

– від дієслова-супровідника до фразеологізму легко поставити граматичне запитання (Жуков, 1986, 19-20). З останнім критерієм погодитися досить тяжко. Адже так само можемо поставити запитання і в структурі самого фразеологізму. Наприклад: тримати у міщій жмені – тримати у чому? у жмені; у жмені якій? міщій. Але ж це не означає, що якесь із слів не є компонентом фразеологізму. Вони разом утворюють семантико-синтаксичну єдність, виконують єдину синтаксичну функцію. А запитання в межах фразеологізму можливі лише на формальному рівні.

Щодо того, що при поясненні фразеологічної одиниці слова-супровідники не мають потреби в тлумаченні, то це теж не завжди так. Наприклад: слово наплести, як подано в словнику (“сім мішків гречаної вовни (і всі неповні)”, жарт., з сл. наговорити, наплести і т. ін. Багато зайвого, безглузлого”) (ФСУМ, II, 809)), є супровідником фразеологізму сім мішків гречаної вовни. У результаті трансформації конструкція матиме вигляд – “наплести багато зайвого, безглузлого”, що, на нашу думку, потребує подальшого роз’яснення (див.: Варто ж було попереду наплести три мішки гречаної вовни про патріотизм, щоб опісля отак бовкнути).

Подібні “слова-супровідники” вимагають “необхідного” тлумачення особливо в узусних фразеологічних одиницях. Наприклад: значення усталеної конструкції нагородити кіз, і віз, і мідних труб можна зрозуміти лише включаючи всі компоненти, у тому числі і дієслово “нагородити” – наговорити всякої всячини.

Хибність положення В.П.Жукова особливо помітна при зіставленні словникових та однозвучних узусних

фразеологізмів. Наприклад: вимерти (вибити, перевестися) до ноги і бути до ноги, де перший має значення “знищити(ся) повністю”, другий – “нічого не значити”; плюндрувати в пень і йти в пень, де перший має значення “знищити повністю”, а другий – “зникнути з очей”.

Наведені приклади підтверджують той факт, що значення фразеологічної одиниці не завжди можна правильно установити без дієслівного оточення, яке до того ж, як правило, потребує тлумачення.

Тому, на нашу думку, при визначенні меж фразеологізму слід керуватися семантико-синтаксичними особливостями: сполучення слів, що виконують єдину синтаксичну функцію, становлять семантичну єдність є компонентами фразеологізму.

Дієслівний компонент, роль якого в утворенні фразеологічного значення усталеної конструкції невелика, може без шкоди для неї опускатися.

Фразеологічні одиниці ні пари з уст, до самого нікуди, ні в тин ні в ворота, ні до серця ні до голови є лише короткими варіантами. Довгі і короткі варіанти усталених конструкцій закріпилися в мові як рівноправні. А оскільки в мові діє тенденція, по-перше, до економії, по-друге, до зняття суперечності між розчленованою формою фразеологічної одиниці та її монолітним змістом (Мокієнко 1989, 97), то короткий варіант із часом може витіснити з активного вжитку довгий.

Таким чином, щодо обсягу фразеологічних одиниць, на наш погляд, необхідно розрізняти короткі та довгі варіанти. Причому: короткі варіанти фразеологізмів “виділилися як найбільш вживані” на відміну від довгих, які виявлялися обмеженими у вживанні й поступово втрачалися (Палевська, 1977, 9).

Література.

Жуков В.П. Русская фразеология. – М.: Высшая школа, 1986.– 309 с.

Коломиец Н.Ф. Фразеологическая синонимика украинского языка. Дис. ... Д-ра филол. наук. – Днепропетровск, 1989.– 379 с.

Лекант П.А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке. – М.: Высшая школа, 1976.– 143 с.

Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М.: Высшая школа, 1989.– 288с.

Палевская М.Ф. Основные модели фразеологических единиц в русском языке XVIII века. Автореферат ... д-ра филол. наук.-Л., 1977.-39с. Фразеологічний словник української мови.- К.: Наукова думка, 1993.- т.1-2.-980с.

Явір В.В. Складні випадки визначення членів речення, виражених словосполученнями. //УМЛШ.-1986.- №5.-С.27-30

фразеологізмів. Наприклад: вимерти (вибити, перевестися) до ноги і бути до ноги, де перший має значення “знищити(ся) повністю”, другий – “нічого не значити”; плюндрувати в пень і йти в пень, де перший має значення “знищити повністю”, а другий – “зникнути з очей”.

Наведені приклади підтверджують той факт, що значення фразеологічної одиниці не завжди можна правильно установити без дієслівного оточення, яке до того ж, як правило, потребує тлумачення.

Тому, на нашу думку, при визначенні меж фразеологізму слід керуватися семантико-синтаксичними особливостями: сполучення слів, що виконують єдину синтаксичну функцію, становлять семантичну єдність є компонентами фразеологізму.

Дієслівний компонент, роль якого в утворенні фразеологічного значення усталеної конструкції невелика, може без шкоди для неї опускатися.

Фразеологічні одиниці ні пари з уст, до самого нікуди, ні в тин ні в ворота, ні до серця ні до голови є лише короткими варіантами. Довгі і короткі варіанти усталених конструкцій закріпилися в мові як рівноправні. А оскільки в мові діє тенденція, по-перше, до економії, по-друге, до зняття суперечності між розчленованою формою фразеологічної одиниці та її монолітним змістом (Мокієнко 1989, 97), то короткий варіант із часом може витіснити з активного вжитку довгий.

Таким чином, щодо обсягу фразеологічних одиниць, на наш погляд, необхідно розрізняти короткі та довгі варіанти. Причому: короткі варіанти фразеологізмів “виділилися як найбільш вживані” на відміну від довгих, які виявлялися обмеженими у вживанні й поступово втрачалися (Палевська, 1977, 9).

Література.

Жуков В.П. Русская фразеология. – М.: Высшая школа, 1986. – 309 с.

Коломиец Н.Ф. Фразеологическая синонимика украинского языка. Дис. ... Д-ра филол. наук. – Днепропетровск, 1989. – 379 с.

Лекант П.А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке. – М.: Высшая школа, 1976. – 143 с.

Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М.: Высшая школа, 1989. – 288 с.

Палевская М.Ф. Основные модели фразеологических единиц в русском языке XVIII века. Автореферат ... д-ра филол. наук. – Л., 1977. – 39 с. Фразеологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1993. – т.1-2. – 980 с.

Явір В.В. Складні випадки визначення членів речення, виражених словосполученнями. // УМЛШ. – 1986. – №5. – С.27-30

**Семантико-граматична природа простих речень і
фразеологічних одиниць, функціонально співвідносних
із простим реченням**

Погляди вчених щодо фразеологічних одиниць, функціонально співвідносних із реченням, досить суперечливі. Так, скажімо, одні дослідники (В.Л.Архангельський, О.В.Кунін, І.І.Чернишова, Л.Г.Скрипник, В.С.Калашник) зараховують їх до об'єкта фразеології, інші (Н.М.Амосова, О.М.Бабкін, О.І.Молотков, Т.М.Ляхова, М.П.Коломієць) – виносять їх за межі фразеології як такі, що мають “закінчену синтаксичну структуру речення, ... елементи якої складаються із вільних, закономірних для мови словосполучень і, відповідно, синтаксично членовані” (Ожегов, 1974, 196).

Звідси логічний висновок: усталені конструкції типу Далеко кущому до зайця, Голому розбій не страшний, І на жалючу кропиву мороз буває, Пустив Бог Микиту на волокиту, Понура свинка глибше корінь копає, Суха ложка рота дере, У п'яного і кози в золоті, що співвідносяться з простим реченням, є одиницями синтаксису.

Однак речення, як і фразеологізм, не має до сьогодні єдиного визначення. Якщо під реченням розуміти одиницю мовлення, що “відзначається внутрішньою цілісністю і зовнішньою автономністю, виступаючи поза контекстом у ролі закінченого відрізка мовлення і виділяючись у контексті на єдиному рівні членування” (Білодід, 1972, 14), то граматична природа фразеологічних одиниць, функціонально співвідносних із простим реченням (На ласий шматок знайдеться роток, Старий жениться не для себе, В умілого руки не болять, Трапила коса на камінь),

ідентична граматичній природі простого речення (В чужих краях і хліб неначе вата (Тарновський); Кожна квітка радіє весною (Сосюра); І синя тінь лежить від будяка сухого (Мовчан); Я на вбогім сумнім перелозі буду сіять барвисті квітки (Леся Українка)).

Виходячи із сучасного розуміння речення як одиниці, що об'єднує набір "формально-синтаксичних, семантико-граматичних і комунікативних показників" (Вихованець, 1993, 53), зазначимо, що їх тотожність простежується переважно на формально-синтаксичному рівні.

У формально-синтаксичному плані і просте речення (Внизу під ногами чорніє море (Яновський); І тільки зорі – сторожі нас в полі вартували (Малишко); Поезія повинна бути чиста (Збанацький)), і фразеологічна одиниця, функціонально співвідносна з простим реченням (І після обіду ложка знадобиться, Ласкаве телятко дві матки ссе, З дешевої риби і уха дешева, Ворон ворону ока не виклює), ґрунтується на синтаксичних зв'язках і виділюваних на їх основі компонентах формального типу. З формально-синтаксичного боку структура і простого речення і фразеологічної одиниці співвідносяться з двоскладністю (див. наведені приклади –Ж.К.) або односкладністю (пор.: Як парость виноградної лози, плекайте мову (Рильський); Дишеш і не надишешся тим чистим і пахучим повітрям (Н.-Левицький) і Знайшов сокирку за лавкою; Біля вогню сіна не клади).

Семантико-граматична ж організація простого речення та фразеологічної одиниці, функціонально співвідносної з простим реченням, як правило, не однорідна.

Просте речення має значення предикативності, суть якого полягає у можливості комплексу формальних синтаксичних засобів співвідносити повідомлення з тим чи іншим визначеним (невизначеним планом дійсності) (Слинько, 1994, 74; Вихованець, 1993, 62). Значення

предикативності, що закладені в формально-синтаксичній структурі, переносяться в конкретні речення і модифікуються в їх парадигми в різних синтаксичних формах, які виражають значення реальності / ірреальності. Наприклад: Глибокий дощ замурував шибки (Жиленко) – Глибокий дощ замурує шибки – Глибокий дощ замурує шибки – Глибокі дощі, замуруйте шибки – Глибокі дощі замурували б шибки.

Фразеологічним одиницям, функціонально співвідносним із простим реченням, властива предикативність лише у формальному розумінні, що характеризується взаємозалежністю підмета і присудка. Одиниці типу За дурною головою і ногам нема спокою, За сухим і мокре горить, Дурного й у церкві б'ють, Голодному чоловікові хліб на умі мають фігуральний характер, відображають “позамовну дійсність”, оскільки в них зафіксовано багатовіковий досвід народу (Мокієнко, 1989, 3).

У фразеологічних одиницях Клином клина вбивай, Дарованому коню в зуби не заглядають, У ложці води не втопишся, У чужому стаді не перебирають і подібних на пряме значення предикативності накладається нове, додаткове, внаслідок чого вони набувають алегоричного змісту, стають “моральними формулами”.

Якщо семантичне призначення простого речення – ідентифікувати елементи дійсності, про які йде мова, то усталеним конструкціям, функціонально співвідносним із простим реченням, властива семантична ретроспективність: вони відтворюють нагромаджені знання про ті чи інші елементи об'єктивної дійсності.

На відміну від простого речення, фразеологічні одиниці, функціонально співвідносні з простим реченням, вступають між собою у синонімічні відношення. Наприклад: Не лякай kota салом, Битому собаці не показуй кия – “не погрожуй тим, що насправді не становить

загрози"; Зарубай собі на носі, Запиши собі на лобі, Намотай собі на ус, Зав'яжи собі на поясі- "добре запам'ятай про щось"; Мертвого з гроба не підіймеш, Уліс дров не вези, Вище лоба очі не підіймеш, Вище голови не скочиш, Наперед невода риби не наловиш - "не слід докладати марні зусилля". Їм властива варіантність: Було за царя Гороха (за царя Панька, за царя Хмеля); На безлюдді і Хома людина (чоловік, дворянин).

Крім того, усталеними конструкціям, як правило, не властиві такі комунікативні видозміни простого речення, як зміна порядку компонентів, перестановка фразового наголосу. Фразеологічні одиниці, на відміну від простих речень, позбавлені комунікативної парадигми.

Таким чином, диференційні ознаки простого речення та відповідних усталених конструкцій, які простежуються на семантико-граматичному та комунікативному рівнях, підтверджують той факт, що останні мають бути об'єктом вивчення фразеології. Формально-синтаксична подібність конструкцій типу Згаяного часу і конем не доженеш, До булави треба голови, Шила в мішку не сховаєш до одиниць синтаксису - простих речень - дає можливість кваліфікувати такі усталені комплекси як синтаксичні фразеологізми, функціонально співвідносні з простим реченням.

Література.

Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис.-К.:Либідь, 1993.

Мокиєнко В. М. Славянская фразеология.-М.: Высшая школа, 1989.

Ожегов С.И. О структуре фразеологии //Лексикология. Лексикография. Культура речи.-М.: Высшая школа, 1974.- с.-182-219.

Слинько І.І. Гуйванюк Н. В., Кобилянська М.Ф.
Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання.-
К.: Вища школа, 1994.

Сучасна українська літературна мова. Ситаксис. За
заг. ред. І.К. Білодіда.- К.: Наукова думка, 1972.

Структурно-семантична характеристика відад'єктивних словотвірних гнізд в українській мові

Система у словотворі – це система словотвірних гнізд. Під цією комплексною одиницею словотвору, слідом за О.М.Тихоновим, розуміємо впорядковану відношеннями похідності (мотивованості) сукупність слів, що характеризується спільністю кореня (5; 36). Проблема дослідження словотвірних гнізд в українській мові досі залишається маловивченою, хоча саме аналіз структурно-семантичних особливостей словотвірного гнізда дає можливість всебічного описання як словотвірного потенціалу різних розрядів слів, так і специфіки дериваційної системи мови взагалі.

Цей аспект дослідження цікавий як у теоретичному, так і в дидактичному плані, оскільки дає можливість осмислити дериваційні зв'язки на різних етапах словотвору, що є складним моментом у вивченні теоретичного курсу словотвору.

Специфіка гніздового словотвору найяскравіше постає при вивченні його в межах однієї тематичної або лексико-семантичної групи, адже слова, що складають ці групи, зазвичай мають близький або однаковий набір похідних (6; 48).

Об'єктом дослідження стали словотвірні гнізда, вершинами яких є прикметники, що входять до лексико-семантичної групи на позначення ознаки, яка сприймається за допомогою органів чуттів: зору, слуху, дотику, нюху, смаку – тобто емпірично. Це такі прикметники, як вогкий, гарячий, гіркий, гладкий, голосний, гострий, густий, гучний, духмяний, задушливий, затхлий, жорсткий, мокрий, мутний, м'який, прісний,

прозорий, різкий, пружний, пряний, пухкий, рідкий, твердий, тугий, тупий, сухий. (Примітка. Аналізувалися лише прикметники з непохідною або спрощеною морфемною структурою.)

Через відсутність спеціальних гніздових словотвірних словників, що б охоплювали достатню кількість лексичного матеріалу, словотвірні гнізда конструювалися нами з використанням існуючих лексикографічних посібників української та російської мов (1; 2; 3; 5; 6).

Мета нашої роботи – аналіз структури відад'єктивних словотвірних гнізд та семантики похідних різних ступенів словотвору в межах одного гнізда.

Структура словотвірного гнізда визначається співвідношенням одиниць двох планів – синтагматичного та парадигматичного. У синтагматичному (горизонтальному) плані словотвірне гніздо являє собою сукупність словотвірних ланцюжків, а в парадигматичному (вертикальному) – сукупність словотвірних парадигм (6; с. 41; 4).

Глибина аналізованих словотвірних гнізд коливається від 1 до 5 дериваційних ступенів, тобто максимальна кількість ланок у словотвірних ланцюжках, що входять до гнізда, не перевищує 5, наприклад: затхлий – затхлість (1), різкий – різкуватий – різкувато (2), прісний – опріснити – опріснений – опрісненість (3), гострий – гострити – нагострити – нагострювати – нагострювання (4), сухий – сушити – посушити – посуха – посушливий – послушність (5).

Кількість похідних одного ступеня, тобто в одній словотвірній парадигмі, також не однакова і залежить від позиції парадигми відносно вершини гнізда.

Найпоширенішим в аналізованих гніздах є парадигми першого та другого ступеня словотвору, що пояснюється відомим твердженням: непохідні (або з мінімальною словотвірною структурою) слова мають значно більший

словотвірний потенціал, ніж похідні (або ті, словотвірна структура яких значно складніша) (6; с. 47). Наводимо як приклад парадигму першого ступеня словотвору прикметника мокрий: мокрий - моква, мокляк, мокнути, мокровина, мокренький, мокрець, мокреча, мокриця, мокрінь, мокрісінький, мокрість, мокріти, окріший, мокро, мокрота, мокрота, мокруватий, мокруха, мокрющий, мокряк (тут і далі не враховані іноді дуже багаточисельні складні деривати), а також парадигму другого ступеня словотвору: сухий -(сушити) – висушити, (і) зсушити, насушити, осушити, росушити, підсушити, пересушити, посушити, просушити.

Парадигма першого ступеня словотвору в аналізованих гніздах має чотириблочну структуру:

- 1) ад'єктивний,
- 2) субстантивний,
- 3) дієслівний,
- 4) прислівниковий блоки.

Ад'єктивний блок складають прикметники що означають:

а) “заперечення або помірний вияв ознаки” (словотвірний афікс – префікс не-): негарячий, негучний, непрозорий і т.д.¹;

б) “незначний ступінь вияву ознаки” (суфікс -уват-): гіркуватий, густуватий, твердуватий та ін.;

в) “надмірний вияв ознаки” (суфікс -ист-): пружнистий, прозористий; (суфікс -ущ-): гострющий; (префікс над-): надгустий;

г) “вищий ступінь (порівняно з нормою) вияву ознаки” (суфікс -іш-): густіший, гарячіший та ін.;

д) “суб'єктивну оцінку ознаки” (демінутиви з суфіксами -еньк-, -есеньк-, -ісіньк-): мокренький, сухісінький, гладесенький. Зазначимо, що, крім зменшувально-пестливого, ці суфікси можуть передавати значення різного ступеня вияву ознаки, наприклад:

¹ Тут і далі словотвірне значення афіксів подається за (7).

вогкенький – “трохи вогкий”, густенький – “досить густий”, м'якесенький – “дуже м'який”.

Субстантивний блок включає похідні іменники:

а) зі значенням “опредметнена (абстрагована) ознака”. Використовується переважно суфікс -ість, (додається до основи всіх твірних прикметників), а також суфікси -от(а): густота, мокрота, гострота, твердота; -ин(а): густина, рідина, твердина; нульовий суфікс: гладь, муть, гуща, тверджа; суфікс -інь: гарячінь, гладінь, мокрінь, твердінь;

б) з такими предметно-характеризуючими значеннями:

- “предмет – носій непроцесуальної ознаки”: м'якуш, тупець, тупиця (велика тупа сокира);
- “особа – носій ознаки”: гоструха (жвава, моторна дівка), тупак, тупиця (дурень);
- “тварина – носій ознаки”: гірчак, гострець, мокрець;
- “простір, територія розповсюдження ознаки”: мокровина, мокряк;
- “явище, що характеризується ознакою”: мокреча, моква (мокра, дошова погода);
- “виріб, що характеризується ознакою”: гаряч (напій), мокруха (горілка), пухкенік (печиво);
- “хвороба, що характеризується ознакою”: сухота, мокрота, мокрець, гарячка.

Дієслівний блок складається з похідних дієслів, що мають значення:

а) “наділити кого- або що-небудь ознакою” (передається суфіксом -и(ти): гірчити, гострити та под.;

б) “набувати ознаки” (суфікси -і(ти), -ну(ти): густіти, мокріти, радіти; гіркнути, мокнути, м'якнути, сохнути, гуснути, тверднути.

Прислівниковий блок включає в основному похідні прикметників, а також окремі префіксально-суфіксальні прислівники: згаряча(у), згуста, посуху, зрідка.

Парадигма другого ступеня словотвірних гнізд, що аналізуються, також має однаковий частиномовний склад. До неї входять іменники (абстрактні та (рідше) конкретні), відіменникові та віддієслівні прикметники або дієприкметники, дієслова та прислівники.

Субстантивний блок на цьому ступені представлений:

а) абстрактними іменниками з суфіксом -ість, утвореними від основ прикметників на -уват- першого ступеня:

гіркуватість, вогкуватість, та ін.;

б) віддієслівними іменниками на -нн- зі значенням опредметної дії: гостріння, твердіння та под.;

в) одиничними іменниками з різними предметно-характеризуючими (згусток, м'якушка, опріснок) та збірним (мокротиння, мокряччя) значенням.

До ад'єктивного блоку другого ступеня належать:

а) відіменникові відносні прикметники з суфіксами -н-, -ов-, -лив-: гіркотний, гарячковий, рідинний, посушливий;

б) віддієслівні прикметники з суфіксами -льн-, -л-: м'якшительний, обм'яклий, опріснілий;

в) активні та пасивні дієприкметники: мокнучий, опріснений, напружений, рідючий, зріджений, висушений.

Дієслівний блок другої парадигми складають префіксальні дієслова доконаного виду (розгарячити, згіркнути, погладити, перегострити і т.д.), зворотні форми дієслів доконаного та надоконаного виду (мутитися, згуститися, розрідитися), суфіксальні дієслова недоконаного виду (згущати, опріснювати, зріджувати, голоснішати та ін.).

Прислівники, зафіксовані на цьому ступені, небагаточисельні і є похідними від прикметників (найчастіше демінутивів) першого ступеня: вогкувато, гіренько, гладесенько, рідесенько та под.

Парадигма третього ступеня наявна лише у половини прикметників аналізованої групи. Вона представлена переважно похідними дієсловами:

– з постфіксом -ся: згладитися, нагостритися, помутитися;
– вторинного недоконаного виду з суфіксами -а-, -ува-:
погладжувати, вигострювати, змокати;

Саме в цій парадигмі наявні випадки так званої наявної подвійної мотивації дієслів: розгарячитися – від розгарячити або гарячитися; нагостритися – від нагострити або гостритися. На інших ступенях подібне явище не зафіксоване.

Серед інших частин мови – похідних третього ступеня:

а) віддієслівні прикметники на -л(ий): розгарячілий, згустілий, помутнілий та пасивні дієприкметники (згірчений, вигострений та ін.);

б) абстрактні віддієслівні (гарячкування, розгладження, зріджування) та відад'єктивні (опрісненість, зрідженість, сухотність) іменники;

в) окремі конкретні іменники (згусточок, згущувач, опріснювач);

г) окремі якісні прислівники (гарячково, гіркотно) та деякі інші похідні.

Ще менш чисельною є парадигма четвертого ступеня словотвору. Вона наявна лише у 10 прикметникових гніздах. До її складу входять в основному віддієслівні абстрактні іменники (нагострювання, намокання, гарячковитість, пом'кшеність);

– постфіксальні дієслова недоконаного виду (згладжуватися, вигострюватися, просушуватися);

– окремі прикметники (пом'якшувальний, намоклий, посушливий) та прислівники (гарячковито, прогіркло).

І, нарешті, п'ятий ступінь представлений лише в одному словотвірному гнізді (вершина - прикметник сухий) абстрактними іменниками на -ість (посушливість, посухостійкість).

Отже, пересвідчуємося, що кількісний склад неперших парадигм у словотвірному гнізді та словотвірний потенціал похідних слів знаходиться у прямій залежності від

складності словотвірної структури похідного слова, що виступає твірним для вищого ступеня. Розмір словотвірного гнізда, безумовно, залежить і від того, однозначним чи багатозначним є прикметник – вершина гнізда: чим більше лексико-семантичних варіантів має прикметник, тим розгалуженішим є сукупність його похідних: найбільш “багатими” на похідні виявилися прикметники гострий, густий, м’який, рідкий, сухий, твердий, що мають велику кількість відтінків лексичного значення.

Подібне дослідження може розглядатися як підготовчий етап на шляху укладання загального гніздового словотвірного словника української мови, потреба в якому очевидна.

Література.

- Русско-украинский словарь: В 3 т. – К., 1980-1981.
- Сікорська З.С. Українсько-російський словотворчий словник. – К., 1985.
- Словник української мови: В II т. – К., 1971-1980.
- Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 10-11.
- Тихонов А.Н. Гнездовой словообразовательный словарь русского языка: В 2 т. – М., 1985.
- Українсько-російський словник. – К., 1964.
- Цыганенко Г.П. Словарь служебных морфем русского языка. – К., 1982.

Синонімічні відношення конструкцій з прийменником ПО у значенні способу дії

Багатство й різноманітність прийменникових конструкцій, їх синтаксична синоніміка – ще й до цього часу недостатньо досліджена галузь граматичної будови сучасної української літературної мови. Однак “уміння вибрати саме таку прийменникову конструкцію, яка найповніше передає потрібний відтінок думки, має важливе значення для точності мови” (1, 125). Тому актуальним, на наш погляд, є вивчення закономірностей формування, виявлення семантики і причин синонімії конструкцій з одним найбільш продуктивним прийменником сучасної української мови – прийменником ПО.

Прийменникові конструкції можна вважати синонімічними тоді, коли вони виражають чітко визначені значення і види відношень, тобто такі, що характеризуються однорідністю значень, яка підтверджується можливістю взаємозаміни синонімічних сполучень. Зазначені конструкції “...відрізняються одна від одної лише засобами вираження граматичного значення, висловлюваного даним прийменником...При цьому виразником граматичного значення...є не сам прийменник, а сполучення його з певним відмінком”(1, 125).

Конструкції, що вступають у синонімічні відношення, відрізняються відтінками семантико-синтаксичних значень, експресивно-стилістичними особливостями, емоційним забарвленням, продуктивністю в сучасній українській мові.

Часто вживаним є сполучення прийменника ПО з місцевим відмінком іменника, яке функціонує як

полікомпонентна структура, що об'єднує відтінки значення способу дії.

У синонімічні відношення, як правило, не вступають конструкції, що виражають часткове значення власне способу дії. Наприклад: Поділ України по Дніпру викликав величезне незадоволення серед її населення (1, 133); Творю сама по собі (2, 22); Реалізуюсь по порядку дуже конкретно (2, 23). Однак з тим же значенням може вживатися трансформоване займенниково-прийменникове словосполучення сам по собі (сама по собі, саме по собі, самі по собі) і безприйменникове сам собою (сама собою, саме собою, самі собою). Наприклад: Якось сама по собі зринула в думці Михайлова хата (1, 101) та І вже самі собою склалися рядки нової поеми (1, 57-58).

Сполучення прийменника ПО з місцевим відмінком, що вживається при вказуванні на спосіб називання когось, у сучасній українській мові не має синонімічних відповідників, напр.: Саме так – по імені і по батькові завжди називав його мій батько (1, 188); Отже, Сократ з'являвся на сцені, його часто називали по імені (2, 74).

На наш погляд, відношення способу дії розвинулися з таких функцій:

- а) означення того, згідно з чим відбувається дія;
- б) означення підстави дії;
- в) означення засобу, за допомогою якого відбувається дія.

Прийменникові сполучення у зазначених функціях характеризуються меншим ступенем абстракції, тому вони мають синтаксичні синоніми.

На означення того, згідно з чим відбувається дія, паралельно вживаються конструкції “ПО+ місц. відм. іменника” та “ЗА + ор. відм. іменника”. Наприклад: По прийнятому у нас звичаю можна всі стани організаторів у данім громадянстві називати “панамі”, всі стани організованих – “народом” (3, 117); Прирікаю – по

козацькому звичаю (1, 30) та I коле очима денекотрих січовиків, які, за його поняттям, належать до "жеброти" (1, 33); Казав Дмитро Донцов, що колесо долі завжди крутиться то вгору, то вділ за законом всесвіту (1, 149).

Як паралель до конструкції "ПО+ місц. відм. іменника" на означення підстави дії поширене сполучення прийменника З із родовим відмінком іменника. Наприклад: По добрій волі прийняв на себе Захар Беркут догляд старої святини (Франко): З доброї волі сам очолив небезпечну операцію (3, 148).

Сполучення прийменника ПО з місцевим відмінком іменника може означати засіб, за допомогою якого відбувається дія, напр.: Передачу інформації слід здійснити по факсу. Із тим же значенням можлива і безприйменникова форма орудного відмінка відповідного іменника: по факсу – факсом, по телеграфу – телеграфом. Проте вона має менше поширення, як свідчить фактичний матеріал, ніж прийменникове сполучення, і не може бути використаною, коли до складу такої конструкції входить незмінюваний іменник, напр.: Розліплювано повідомлення про проголошення, хтось прочитав заяву по радіо (1, 56).

На означення такого способу дії, коли підкреслюється послідовність розташування певних предметів або послідовність чинності, паралельно вживаються конструкції "По+ місц. відм. іменника" та "ЗА+ ор. відм. іменника". Наприклад: На тонких дощочках – відрізках він понаписував товстими лініями букви, помалу, одну по одній шокілька днів. (3, 72); Підходять люди по одному на сцену до Гайнріха (1, 73) – З вйтової гурми вилітають образливі слівця – одно за другим, і все гостріші, бо противна сторона не відповідає (1, 48).

Дослідження вживання прийменникових конструкцій у порівняльному плані в межах однієї семантичної групи дає можливість з'ясувати смислові співвідношення між прийменниками, що вступають у синонімічні відношення.

Розвиток синтаксичних конструкцій, що базується на семантичному розвитку прийменників, сприяє точнішому, яскравішому оформленню висловлення, передачі бажаного стилістичного забарвлення.

Отже, як бачимо, синонімічні прийменникові конструкції дають можливість виражати найтонші відтінки граматичного значення або передавати певне стилістичне забарвлення у відповідності з метою висловлювання. За допомогою синонімічних конструкцій, зокрема прийменникових, можна уникнути однакових звуків, чим забезпечується милозвучність мови.

Література.

Колодяжний А.С. Прийменник. Матеріал до лекцій з курсу сучасної української літературної мови. -Х.: ХДУ, 1960.-165 с.

Бурячок А. Мовні поради. Про прийменник ПО // УМЛШ. - 1991. № 1. - С. 76-78.

Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови.-К.: Наукова думка, 1992. - 224 с.

Словник української мови. У II-х т. -К.: Наукова думка, 1975.- т. 6. - 833 с.

Список джерел.

1. Дзвін.- 1995. -№2.
2. Дзвін.- 1995. -№11.
3. Дзвін.- 1995. -№10.

Програмовані підготовчі картки з ділової і наукової української мови як засіб формування ґрунтовних знань студентів нефілологічних факультетів інститутів

Підготовчі картки – це система питань і завдань, котрі покликані сприяти формуванню ґрунтовних знань студентів при їх роботі з навчальною літературою. Картка розробляється до окремої теми навчальної дисципліни. Зміст картки повинен підготувати студента до вивчення матеріалу з теми, до якої вона складена; допомогти розібратися і засвоїти те, що вивчається; вказати, як повинен бути оформлений запис у робочому зошиті (при потребі); перевірити, наскільки глибоко засвоєно навчальний матеріал. Разом з тим робота з картою повинна сприяти виробленню вміння працювати з навчальною літературою.

Картка складається з двох основних частин: перша частина – питання, друга – відповіді. Перша частина містить в собі:

- а) питання, котрі перевіряють наявність знань, необхідних для вивчення нової теми;
- б) вказівки про те, як працювати з навчальною літературою і як письмово оформляти в зошитах записи того матеріалу, котрий вивчається;
- в) констатацію основного висновку, який слід зробити на підставі того, який матеріал вивчається.

Питання завершуються контрольним завданням. Контрольне завдання будується так, щоб за відповіддю студента можна було зробити висновок як про глибину засвоєння матеріалу, так і про наявність навичок і вмінь, котрі студент повинен набути в результаті вивчення цього матеріалу. Тому контрольне завдання має

відповідати меті, яка ставиться перед студентом на початку роботи. У другій частині – “Відповіді” – наводяться правильні відповіді на запитання, поставлені в першій частині картки. Щоб досягти письмової стислості тексту картки, в частині “Відповіді” (у тих випадках, де це можливо) замість відповіді на поставлені запитання, вказується сторінка підручника, абзац або номер таблиці, де студент може знайти відповідь. Аналогічно, замість контрольних завдань, можна вказати номери вправ із збірника.

В картку необхідно вносити завдання різних рівнів складності. Більш складні завдання слід позначити (наприклад, зірочкою). Обов'язковим для всіх студентів (програмою-мінімумом) є виконання завдань, не позначених зірочкою. Однак виконання програми-мінімуму не повинно бути оцінено вище, ніж на оцінку “4”. Оцінка “5” виставляється за умови виконання завдань, позначених зірочкою.

Оригінал підготовчої картки – цупкий аркуш паперу, з одного боку якого написані питання, а на іншому – відповіді. Робота за картками має бути на кожному практичному занятті, а чергуватись – через 5-6 занять. У більшості випадків на роботу за картками відводиться половина робочого часу (півпари). У випадку необхідності перед початком роботи викладач проводить невелику бесіду, в якій нагадує загальні відомості з матеріалу, котрий вивчається. Кожен студент, працюючи за карткою з властивим йому темпом, має можливість контролювати правильність своїх суджень і звертається до викладача за допомогою лише в тих випадках, коли його відповідь не збігається з відповіддю в картці. Тому під час таких занять у викладача з'являється можливість працювати індивідуально. Підготовчі картки використовуються не лише для вивчення нового матеріалу, але й для повторення, для заповнення прогалин у знаннях студентів

з пройденого матеріалу. Виявивши такі прогалини, викладач пропонує студенту номер відповідної картки, за якою студент в позааудиторний час повинен самостійно розібратися у незасвоєному матеріалі і дати правильну відповідь на контрольні запитання.

Практика показала, що організація роботи студентів за звичайними стабільними підручниками (без спеціальних рекомендацій) далеко не завжди дає бажані результати. Причини цього – в основному в самій структурі викладу матеріалу у навчальній літературі. Діючі підручники поки що більше “інформують”, аніж навчають. Такі підручники можуть повністю задовольнити особу, яка вміє працювати з навчальною літературою самостійно. Однак для студентів перших курсів (дисципліна вивчається на першому курсі) вузів, коли тільки починається формування навичок роботи з великою кількістю навчальних посібників, “інформаційний” виклад матеріалу в підручнику ускладнює організацію роботи студентів.

Використання підготовчих карток програмованого типу до стабільної навчальної літератури розширює можливості по-перше, організації роботи студента над книгою, по-друге, індивідуальної роботи з відстаючими на практичних заняттях, по-третє, сприяє формуванню ґрунтовних знань студентів.

Складаючи підготовчі карти, слід прагнути того, щоб текст цих карток був досить стислим, але визначеним, і містив в основному лише необхідні положення, котрі готують студента до вивчення певного матеріалу і допомагають правильно його засвоїти.

Зразок підготовчої картки

Тема. Поняття про документ на посвідчення особи.

Оформлення автобіографії, характеристики. Довідка. Посвідчення.

Мета. Навчати студентів використовувати навички й уміння грамотно складати й оформляти ці документи.

Запитання

Відповіді

1. Що є основною формою існування ділового тексту?

1. Основною формою існування ділового тексту є документ.

2. В основі слова “документ” лежить латинське слово котре означає: “пояснює, викладає справу”. Латинське слово _____, – це абстрактне поняття, яке означає “зразок”, “взірець”. Як сьогодні визначається поняття “документ”?

2. Слово “документ” визначається як засіб закріплення різними способами на спеціальному матеріалі інформації про факти, події, явища дійсності та розумову діяльність людини.

3. В яких конкретних вимогах реалізується поняття високої культури мови документів?

3. – Документ видає повноважний орган або особа у відповідності з її компетенцією.
- Документ не може суперечити діючому законодавству й дерикативним вказівкам керівних органів.
 - Документ повинен бути достовірним і відповідати завданням конкретного керівництва, тобто базуватися на фактах і містити конкретні й реальні пропозиції або вказівки.
 - Документ слід складати за встановленою формою.
 - Документ має бути бездоганно відредагований і оформлений.

4. Який діловий папір вважається правильно складеним?

4. Правильно складеним є лише той діловий папір, який написано офіційно-діловою мовою.

5. Назвіть основні риси офіційно-ділового стилю.

5. – Нейтральний тон викладу матеріалу;
– виразна логізація викладу;

- точність;
- одноманітність викладу (всі документи одного виду мають однакову композицію);
- повна відсутність індивідуально-авторських рис.

6. Які різновиди документів на посвідчення особи?

6. Серед цих документів:
- автобіографія;
 - характеристика;
 - довідка;
 - посвідчення.

7. До документів якого рівня стандартизації відносять автобіографію?

7. Автобіографія належить до документів з незначним рівнем стандартизації. Це означає, що автор відносно вільний у виборі написання автобіографії й мовних засобів, але починати слід з повідомлення про дату і місце народження.

8. Якими словами починається автобіографія?

8. Автобіографія починається словами: “Я, Стешенко Ольга Павлівна...”

9. Від чийого імені пишеться автобіографія?

9. Автобіографія пишеться від імені першої особи, але не треба зловживати при цьому займенником “я”. Граматичне значення першої особи передається з допомогою особових закінчень дієслів.

10. Що являє собою документ “характеристика”?

10. Ділова характеристика - це документ, у якому сформульовано громадську думку про особу як члена колективу й висловлено цю думку в офіційній формі.

11. Як будується текст характеристики?

11. Текст характеристики будується як твір розповідно-описовий: повідомляються факти життя й діяльності людини, перераховуються її суттєві риси й властивості.

12. Назвіть реквізити характеристики.

12. 1) назва документа (заголовок);
2) прізвище, ім'я, по батькові;
3) рік народження;

- 1) національність, освіта;
- 2) текст;
- 3) дата складання;
- 4) підпис відповідальної особи й печатка організації, яка видала характеристику.

13. Який документ називають довідкою?

13. Довідка – документ, який засвідчує біографічні і юридичні факти, діяльність окремих службових осіб.

14. Назвати реквізити довідки.

15. 1) найменування міністерства чи відомства;
- 2) назва установи, організації, котра видає довідку;
- 3) адресат;
- 4) індекс підприємства зв'язку, поштова адреса;
- 5) назва документа (заголовок);
- 6) дата і номер довідки;
- 7) зміст (текст довідки);
- 8) підпис службових осіб, печатка.

15. Який документ має назву "Посвідчення"?

15. Посвідчення – це документ, котрий підтверджує достовірність певного факту, засвідчує особу людини, підтверджує наявність у неї тих чи інших повноважень, її право здійснювати певні службові дії.

16. Назвати реквізити посвідчення.

16. 1) кутовий штамп установи, організації;
- 2) заголовок (Посвідчення);
- 3) ким і кому видано;
- 4) для чого (з якою метою);
- 5) на підставі чого видано;
- 6) текст посвідчення;
- 7) підписи двох відповідальних осіб (керівника й секретаря).

Контрольні завдання.

Питання.

1. виправити помилки в оформленні документів:
 - 1.1. обов'язкова інформація, властива кожному виду документів, називається:
 - а) грифом; б) індексом, в) реквізити, г) штампом.
 - 1.2. Автобіографія – це:
 - а) розпорядчий документ, б) інформаційний документ, в) статутний документ, г) виконавчий документ.

1.3. Документ, що становить собою ряд запитань, складених за певною формою, щоб дістати потрібні відомості про особу або явище, називається:

- а) текст, б) характеристика, в) анкета,
- г) автобіографія.

1.4. Автобіографію слід починати:

- а) Я, Петренко С. Ів., б) Я, Степан Іванович Петренко, в) Я, С.І.Петренко..., г) Я, Петренко Іван Петрович.

1.5. Виберіть правильний варіант оформлення характеристики:

- а) Характеристика на Петренка Сергія Івановича,
- б) Характеристика Петренка Сергія Івановича,
- в) Характеристика Петренко Г.І.
- г) Характеристика на Петренка Г.І.

2. виправити лексичні помилки:

2.1. а) взяти участь, б) прийняти участь.

2.2. а) переводити текст, б) перекладати текст.

2.3. а) звідси випливають такі висновки,

б) звідси витікають такі висновки,

в) звідси випливають слідуючі висновки,

г) звідси витікають наступні висновки.

3. виправити граматичні помилки:

3.1. а) заслуговувати увагу, б) заслуговувати на увагу, в) заслуговувати уваги.

3.2. а) поступати у вуз, б) вступити до вузу,

в) поступити до вузу, г) вступати у вуз.

Відповіді.

Перевірте правильність своїх відповідей:

1.1. в), 1.2. в), 1.3. г), 1.4. г), 1.5. б).

2.1. а), 2.2. б), 2.3 а).

3.1. б), 3.2. б).

Через стилість викладу матеріалу в підручнику студенти не завжди знаходять зв'язки між новим і старим матеріалом. Тому в картки включено завдання на відновлення в пам'яті студентів пройденого матеріалу, необхідного для засвоєння нового.

Такі програмовані картки – доповнення до підручника сприяють виробленню в студентів умінь працювати зі звичайною навчальною літературою, так як вчать розбивати текст на смислові частини, відокремлювати головне від другорядного і вести конспект вивченого матеріалу.

Література.

Білоусенко П.І., Арешенков Ю.О., Віняр Г.М. Учїться висловлюватися – К.: Рад. школа, 1990. – 126 с.

Паламар Л.М., Кацавець Г.М. Мова ділових паперів: Практ. посібник. – 2-ге вид. перероб. доп. – К.: Либідь, 1994 – 208 с.

О.Лещак, Е.Мілянєвський, Л. Вернигор. Ділове українське мовлення. Тести. – Тернопіль, 1995. – 36 с.

**Про надійність критеріїв генеалогічної класифікації
слав'янських мов (методологічні засади курсу історії
української мови у вузі)**

Питання про вихідні принципи порівняльного аналізу слов'янських мов, враховуючи значні традиційно-історичні та політичні нашарування, є на сьогодні таким, що визначає загальне спрямування і, зрештою, наукову значимість дослідження. Поза філософськими методологічними засадами, які для науковця складаються у систему категорій, що уможлиблюють процес пізнання взагалі, існують положення, що є вихідними у конкретній галузі, при вирішенні конкретної наукової проблеми. Для зіставного аналізу слов'янських мов, як і для встановлення коренів власної мови, й досі актуальними є слова Ф.Енгельса: "...матерія і форми рідної мови стають зрозумілими тільки тоді, коли простежується її виникнення і поступовий розвиток, а це не можливо, коли не приділяти уваги, по-перше, її власним відмерлим формам і, по-друге, спорідненим живим і мертвим мовам" (1965: 313-3124). Здавалося б, чітке, основоположне визначення, але для української мови, по-перше, постає питання виділення власних відмерлих форм із давніх писемних пам'яток та відокремлення їх від церковнослов'янizmів та утворень, що були привнесені іномовними переписувачами, а також встановлення вірного фонетичного складу таких форм, що теж є надзвичайно складною справою через неприлаштованість кириличної азбуки до фонетичної структури української мови; по-друге, при визначенні споріднених живих і мертвих мов найбільшої ваги можуть набирати ареальні та

політичні чинники, що призводить до загальної нівеляції принципу мовної генетичної близькості.

Дійсно, “вивчаючи матерію і форму рідної мови в її історичному розвитку, не можна розглядати факти відокремлено. Не можна ці факти ані належно зрозуміти, ані з’ясувати, якщо не пов’язати їх з відповідними явищами споріднених мов- російської, білоруської та інших слов’янських мов” (Медведев 1967: 28). До останнього часу таке зіставлення мало вочевидь викривлений характер на користь лише однієї мови - російської (навіть білоруська мова при компаративному аналізі залишалася *persona non grata*). У силу діяння політичних чинників українська мова ще й сьогодні залишається у міцних лабетах російської, витративши протягом усього XIV ст. масу зусиль на те, щоб виборсатись із становища одного з російських діалектів до рівня самостійної мови. При очевидності й закономірності цього статусу нині не слід забувати, що попри його визнання такими видатними зарубіжними вченими, як П.Шафарик, А.Шлейхер, Ф.Міклошич тощо, цей процес поглинув силу часу і енергії провідних українських лінгвістів, яка, можливо, найшла б і більш гідне застосування. О.Огоновський не без гіркої іронії писав, що “довготривале перебування одного народу під владою іншого, що отримав гегемонію, не дає жодного права вважати, що принижена у державі мова підвладного народу є діалектом мови панівної нації” (1880: 11). Таке становище української мови призвело до невиправданої фіксації (зокрема, В.Далем) її прадавніх оригінальних форм як діалектних утворень іншої слав’янської мови, якій ці форми не були генетично властивими (цьому процесу сприяла численна група українізмів у південно-західних російських говорах). Пізніше при компаративному аналізі ці риси стали використовуватися для більшого пов’язування історії української мови з російською, з

подальшим небезпечним напрямом вироблення спільної граматичної концепції та зближення мовних структур обох мов, тим більше, що “на питання структурних принципів мови й мовної політики також було табу в мертві роки животіння під тінню совиных крил” (Шевельов 1990: 6).

Для більшої “науковості” такого зближення було введено два загальні вихідні поняття – “давньоруської (спільноруської) народності” і “давньоруської мови”. Обидва термінологічні означення були піддані критиці збоку українських вчених. “Зрештою, – зауважував М. Грушевський, – “общерусской” історії й не може бути, як нема “общерусской” народності” (1992: 174). На думку О. Горбача, у слов’янському глотогенезі поруч з іншими промовама виділено і праруську, “ігноруючи при тому наявні різниці в мові східнослов’янських племен, які мали б були цю праруську мовну спільноту утворювати, та випираючи, в першу чергу, спільні риси” (1993: 27). Проте поняття “давньоруської мови” (“ранньосхіднослов’янської” (Issatchenko, 1980: 24)) глибоко увійшло у структуру славістики як науки, а перші обґрунтування можливості її існування поволі обростали баговинням тлумачень і коментарів. Так, О. Потебня вважається то фундатором давньоруської мови, пор.: “Згідно з великим представником російської лінгвістичної науки Потебнею, – писав Шахматов, – ми стоїмо на визнанні спільноруської єдності” (Глушенко 1993: 18); то її противником, напр.: “Отже, згідно з поглядами О. О. Потебні, українська мова за часів Київської Русі вже існувала” (Півторак 1993: 7). Можливо, перше писав О. Потебня як “великий представник російської лінгвістичної думки”, а друге – як української. “У передісторичну добу, – зазначає А. Кримський, – мова всіх східних слов’ян була, це річ безсумнівна. Мовою єдиною” (1973: 257). Таке об’єднання повинно було б ґрунтуватися на найбільшому рівні генеалогічної спорідненості між

російською, українською та білоруською мовами, що безпосередньо виявилось б у тотожності або близькості всіх мовних рівнів. Однак, з перших спроб наукового зіставлення з'ясувалося, що ці мови багато у чому відмінні. “Три різновиди цієї мови(...) настільки між собою різні,— стверджує М.Максимович, — що їх можна вважати не за три наріччя, а за три особливі однорідні мови(...) навіть з більшим правом, ніж мову польську, сербську, словацьку (тобто, мови двох різних підгруп за традиційною класифікацією.— О.Ц.); бо ці останні більш схожі між собою (!—О.Ц.), ніж південноруська з великоруською і навіть з білоруською” (1880: 398-399). “Малоруське наріччя,— пише М.Костомаров,— до такої міри віддалене від великоруського, що навчальна книга, написана найвдалішим складом (...) буде незрозуміла і чужа малорусові”(1994: 345). Особливо цікаво виглядає у цьому питанні позиція російського великодержавного історика М.Погодіна. Ось якою її побачив А.Кримський: “Історик Погодін при всьому своєму бажанні єднати українську народність з великоруською, відкрито признавався, що малоруське і великоруське наріччя різняться між собою більше, ніж між іншими слов'янськими наріччями і навіть відмовлявся вірити (виділено нами.—О.Ц.), що вони належать до “одного роду(1973а :25). Спільні українсько-російські паралелі, звичайно, можна провести, бо російська мова, зазначає М. Малиновський у листі до Ф. Міклошича, “є також слов'янською мовою, то не тільки руська (українська.- О. Ц.), але й будь-яка інша слов'янська мова, і польська більше ніж руська (виділено нами.- О.Ц.) має з нею багато спільного...” (ЛУСФМ 1993: 265). Цей факт відзначався й тими зарубіжними славістами, які були добре ознайомленими з українською граматиною, зокрема, В. Груби говорить, що між польською і чеською мовою, особливо, якщо взяти до уваги перехідні діалекти, існує такий рівень близькості, що ми ці дві мови могли б

вважати за одну (хоча до останнього часу ніхто надто не наполягав на існуванні чесько-польської прамови.-О.Ц.), але “значно більші відмінності існують між велико-і малоруською мовами...”(1904:3).

Зараз факт штучного зближення української і російської мов є цілком очевидним. Розуміння цього жевріло в українській славістиці від самого її зародження, а у 20-х роках нашого століття такий підхід став в українському мовознавстві домінуючим, зокрема, Є. Тимченко назвав праруську мову “мовним міфом”(1924:9). Дещо пізніше І.Огієнко зазначив:”Три східнослов’янські мови-(...) зростали незалежно одна від одної, як мови самостійні, і т. зв. “ праруської” спільної мови ніколи не було”(1995:49)

На сьогодні слов’янські мови ближчі між собою, ніж, наприклад, основні діалекти німецької мови (Горбач 1993:8), тому при визначенні споріднюючих, маркуючих щодо інших слов’янських мов рис, слід зважати не на близькі властивості, а на майже тотожні (або на ті, що можуть бути реконструйовані як такі). Порівняння повинно бути проведено і доведено на всіх без винятку мовних рівнях. Лінгвістичні параметри повинні бути підкріплені екстралінгвістичними аргументами. “Підводячи підсумок,- наполягає С. Смаль-Стоцький,- потрібно ясно сказати, що між українською і російською мовами не може бути встановлений більший рівень спорідненості, ніж між іншими слов’янськими мовами; особливо, якщо зважити на те , що ці дві мовні області мають набагато довшу контактну лінію, а також , що більшість українців знаходяться під російським пануванням, під впливом російської мови у школі, церкви і часто у повсякденному житті, що, зрештою, у XVII-XVIII столітті українська мова при своєму становленні як писемної і літературної мови підпала структурному впливу російської писемної мови”(1913:480).

Однак, у “радянський” час давньоруська мова знову зайняла почесне місце праматері в “сім’ї братніх мов”. “На базі праслов’янських слів та значень, - пише В. Німчук, - відбувався розвиток специфічних елементів, котрі разом із особливостями інших рівнів системи чітко окреслили давньоруську мову як лінгвофеномен в ареалі Славії” (1992:353). Але вся справа у тому, що, будучи реальним фактом, тобто зафіксованою писемно і тому особливо привабливою для дослідження, давньоруська мова не була живою, йдеться лише про лінгвістичний контамінат церковнослов’янської мови із давньоукраїнськими, давньобілоруськими і давньоросійськими безсистемними вкрапленнями. Саме тому на сьогодні майже неможлива діалектна стратифікація пам’яток давньоруської мови (Німчук 1992:353), і не лише виділення рис, властивих українським діалектам, але й взагалі відокремлення давніх українських рис від російських та білоруських.

До останнього часу на Україні говорили про дві незалежні писемні мови Київської Русі: давньоруську та церковнослов’янську, “давньоруська писемна мова виступала принаймні в двох “іпостасях”. З одного боку, це була перенесена в Київську Русь старослов’янська мова (за походженням староболгарська, тобто південнослов’янська), з другого – руська, тобто та сама старослов’янська, насичена східнослов’янськими (...) елементами” (Русанівський 1993: 3). Виходить, що давньоруська мова дійсно “лінгвофеномен в ареалі Славії”, бо “якщо з цієї точки зору, - стверджує В.Живов, - розглядати літописи, виходить, що в них чергуються дві літературні мови, що не має паралелі у пам’ятника даного типу ні в одній культурі” (IX МСС 1986: 54). Фактом залишається те, що встановити межу між церковнослов’янською і давньоруською мовою у писемних забутках доби Київської Русі практично неможливо, тим

більш, відділити одну мову від іншої створивши для кожної з них окремий словник. Східнослов'янські елементи трапляються як у першій "іпостасі" давньоруської мови, так і у іншій, а мова всеж була єдиною. Через це І.Срезневським фактично створено, як і можна було передбачити, словник єдиної мови – "древнерусского языка", хоча, відчуваючи східнослов'янські домішки, вчений пропонував для своєї праці і інші назви, пор.: "Словарь народного и церковного языка", "Словарь книжного и народного языка по древним памятникам русского письма". Перед І.Срезневським постало питання, вирішення якого "представлялось наиболее затруднительным" і полягало у "систематизації, тобто у виділенні з усього величезного словникового матеріалу, який належав не тільки до руської, давньоруської і церковнослов'янської але й до інших слав'янських мов, того, що являло собою виключно мову Руського народу до XIV-XV ст." (Срезневський 1893: V). За словами автора: "таке виділення є настільки ж неможливим, як і неможливо нашу теперішню російську мову (Русский языкъ), яка використовується у розмові, книгах, дипломатичних паперах, відділити від простонародної російської мови" (1893: V). Отже, на нашу думку, мають рацію ті вчені, що стверджують наявність у добу Київської Русі єдиної (Церковнослов'янської за походженням) літературної і писемної мови, насиченої елементами української, білоруської та російської мов, що вже закінчували давню фазу свого самостійного розвитку. Еволюція писемної мови, зокрема на Україні, має свою окрему історію, яка повинна була б вивчатися окремо від розвитку живої української мови у всьому багатстві її діалектних різновидів.

Факт визнання особливої давньоруської не тільки писемної, але й живої народної мови (як і найбільшої близькості давньоруських діалектів) веде до значної

методологічної помилки. Українська, білоруська та російська мови, відтворюючи найгірші традиції російської лінгвістичної школи ХІХ ст., продовжують виступати як діалектики однієї мови, тільки тепер не “всеросійської”, а давньоруської, що власне не вносить нічого нового у схему лінгвістично-генетичного аналізу, бо найбільш важливим все одно залишається принцип визнання найбільшого рівня спорідненості саме між цими трьома слов'янськими мовами.

При визначені “східнослов'янської мовної єдності”, як і при виділенні західної і південної слов'янських підгруп, висновки робилися виключно на фонетичному матеріалі (ВПВСМ 1966: 12). “Основоположне значення фонетичних перетворень(...), – стверджує Г.Півторак, – дає нам підстави(...) обмежитись лише історико-фонетичними свідченнями (1988: 28). На думку Ю.Шевельова, фонетика має ту перевагу, що вона оперує найменшою кількістю складових елементів, у випадку слов'янських мов кількість фонем не перевищує 50, “відповідно фонетичні елементи найлегше піддаються облікові і підрахункові і забезпечують найточніші висліди” (1994: 9). Однак, відомо, що у випадку із слов'янськими мовами йдеться не просто про п'ятдесятиелементний фонемний набір, а про ряд маркуючих фонетичних процесів, довільно вибраних із значно більшого числа різноманітних фонетичних комбінацій. Крім того, виділення слов'янських підгруп виключно на фонетичному матеріалі ступає у протиріччя із загальними принципами генеалогічного і типологічного розподілу, адже традиційно, починаючи з класичного періоду, мови диференціюються не тільки за фонетичними, але й за граматичними (переважно морфологічними) ознаками. Напрошується питання: чи не зумовлене надання найбільшої ваги фонетичним властивостям тим, що спорідненість у середині, зокрема, східнослов'янської

мовної групи на лексичному і граматичному матеріалі взагалі не можливо довести?

Розширення фактологічної основи порівняльно-історичних студій за рахунок використання лексичного матеріалу, вважає Т.Черниш, має не лише методологічну значимість, а й спричинить певний переворот та перебудову теоретичних моделей розвитку споріднених мов(1994: 55). На думку О. Трубачова, поширення слова на конкретній обмеженій території має вирішальне значення для етимології (1995:25), ця позиція вченого знайшла своє втілення у моделі створення "Этимологического словаря славянских языков", який і повинен, за задумом авторів, дати відповідь на питання, як "прослов'янський лексичний фонд об'єднує, а також як він роз'єднує слов'янські мови з їх історичним членуванням на три групи" (ЭССЯ 1974: 4). За словами С.Семчинського, діалектні відмінності, зокрема, у мові слов'янських племен, що заселяли Балкани, були більш виражені у лексиці, ніж у інших внутрішньомовних системах (ІХМСС 1986: 24). Стосовно компаративного аналізу на інших мовних рівнях слід зазначити, що й сьогодні історія слов'янського словотвору залишається майже нерозробленою (Дыбо 1987: 12). Коли порівняння слов'янських мов, пише С.Смаль-Стоцький, поповнити за рахунок області словотвору, змін у значенні слів і поширити на синтаксис, то можна здобути нові важливі аргументи для оцінки взаємозв'язків між слов'янськими мовами (1913: 477). Аналогічно вважає О.Карпенко, виділяючи синтаксичний та морфологічний рівні як такі, що дають найбільш вичерпний матеріал для типології (ІХМСС 1986: 82).

Здамося ще одним питанням: чи дає нам сьогодні фонетика остаточну чітку відповідь на питання слов'янського генеологічного розподілу? Виявляється, що

ні, бо за фонетичними властивостями “чіткого розподілу слов’янських мов на три групи немає: надто багато спільних рис єднає східних слов’ян з південними на противагу західним, то західних з південними, то східних із західними” (ГУМ 1979: 14).

“Ще й сьогодні після появи капітальної енциклопедії слов’янознавства “История славянской филологии” В.Ягича (1910) пише і Свенціцький, – ми часто відчуваємо брак не однієї глави той історії як сукупної цілості” (ЛУСФМ 1993: 31). Ці слова не втратили свою актуальність й тепер.

Чи означає це все, що фонетика взагалі не може дати фактів, здатних прояснити питання слов’янської мовної дистрибуції? Звичайно, ні. Тільки, по-перше, потрібно більш уважно підійти до визначення вагомості того чи іншого фонетичного фактору, з’ясувати природу явища й хронологію. Слов’янські народності поступово склалися із різних за походженням (як слов’янських, так і не слов’янських) етнічних компонентів. Відповідно, змішуванню підлягали і артикуляційні системи, при такому перетині перевага надавалася тим рисам, що “легше засвоювалися і вимагали меншої напруги” (Бодуэн де Куртенэ 1963: 364). Однак деформації та змінам підлягали лише ті фонетичні особливості, які дозволяла широта артикуляції мови панівного етносу, наприклад, надзвичайно легко відбувалися різноманітні спрощення фонемного складу слів (зміни в групах приголосних [di], [ti] тощо), однак поруч з такими рисами на їх тлі виразніше виступали ті, що належали до основних артикуляційних особливостей і були надзвичайно стійкими до будь-яких змін. По-друге, існує можливість появи фонетичних змін, так би мовити, нефонетичного характеру, тобто таких, що не могли виникнути у межах існуючої фонемної системи, їх причина – у діянні залишкових фонетичних закономірностей мови поглинутого мовою –

переможницею етносу.

Слід визнати також факт існування різних хронологічних етапів генеалогічної спорідненості, що виявляються при вивченні історії кожної слов'янської мови окремо.

Література.

Бодуэн де Куртене И.А. О смешанном характере всех языков // Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 362-372.

ВПВСМ – Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1966.

Глуценко В.А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О.О.Шахматова // Мовознавство. – 1993. – №2. – С.18-25.

Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Зібранні статті: У III т. - Мюнхен, 1993. – Т. III. – С. 5-30.

Hruby V. Praktická rukojet' srovnávací jazykův slovanských. – Praha: V komisi u L. Kobera, 1904.

Грушевський М. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Винар Л. Силуети епох. - Дрогобич: Відродження, 1992. – С. 168-175.

IX МСС – IX Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. Языкознание. - К.: Наук. думка, 1986.

Дыбо В.А. Книга Хенрика Бирнбаума и современные проблемы праязыковой реконструкции // Бирнбаум Х. Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции. -М.: Прогресс, 1987. – С.5 - 16.

Енгельс Ф. Анти-Дюрінг // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.-К.: Політвидав України, 1965.-Т.20.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков.-М.: Наука, 1974. -Вып.1.

Issatchenko A.V. Geschichte der Russischen Sprache. 1.: Von den Anfängen bis zum Ende den 17. Jahrhundert. - Heidelberg: Winter, 1980.

ІУМ – Історія української мови. Фонетика.-К.: Наук. думка, 1979.

Костомаров М.І. Українофільство/ /Слов'янська міфологія. Вибр. Ст. з фольклористики й літературознавства.-К.:Либідь, 1994 - С. 338-349.

Кримський А.Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Твори: У 5 т.-К.:Наук. думка, 1973.- С.252-282.

ЛУСФМ – Листування українських славістів з Францем Міклошичем.-К.:Наук. думка, 1993.

Максимович М.А. Критико-историческое исследование о русском языке// Собр. сочинений.-Спб, 1880. -Т. III.

Медведев Ф.П. Історична граматика української мови.-Харків: Вид-во Харківськ. Ун-ту, 1995.

Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови.-К.: Наук. думка, 1992.

Огієнко І. Історія української літературної мови.-К.: Либідь, 1995.

Ogonowski E Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache.- Lemberg, 1880.

Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови.- К.: Наук. думка, 1988.

Півторак Г.П. Діалектна ситуація в Київській Русі // Мовознавство.- 1993.-№2.- с.6-13

Русанівський В.М. Давньоруська мова: міф чи реальність? //Мовознавство.- 1993.-№2.- с.3-6

Smal-Stockyj S., Gartner I. Grammatik der

ruthenischen (ukrainischen) Sprache.– Wien, 1913.

Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка: В 3т. -Спб, 1893.- I.I.

Тимченко Є. Курс історії українського языка. Вступ і фонетика.-К.-Харків, 1930

Трубачев О.Н. Лингвистическая география и этимологические исследования // Вопросы языкознания.- 1959.-№1.- с.16-33

Черниш Т.О. До проблеми дослідження лексичних взаємзв'язків слов'янських мов// Мовознавство.-1994.- №6.-С. 53-60.

Шевельов Ю. У затінку совииних крил// Україна.- 1990.-№ 42.-с. 4-6.

Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? Дві статті про постання української мови.-К.: Academia, 1994.

До проблеми дослідження та порівняння темпоральних лексико-семантичних полів в українській мові

Поняття часу є одним з основних понять, які ґрунтуються на життєвому досвіді людини. З часом пов'язане усе наше життя, він є одним з основних аспектів когнітивної системи кожного. Мова кожного народу має свої специфічні особливості, тому категорія часу дістає особливу репрезентацію в кожній мові.

В сфері художньої комунікації час постає як особлива форма відображення подій і хронологічних зв'язків між ними. Лінгвістичний аспект часових відносин не раз постає об'єктом пильної уваги дослідників англійської мови (Жалейко Р.А., Китаєва Е.М., Тураєва З.Я. та ін.), німецької мови (Москальська О.Н.) та інших мов, але в українській мові подібні спроби були обмеженими. Особливу практичну користь буде мати подібне дослідження з погляду зіставною лексичної семантики, за словами М.П.Кочергана "... визначення точно значення лексичних відповідників у зіставляваних мовах... має вихід на ряд інших, притому дуже вагомих проблем, таких як ступінь аналітичності (синтетичності мови, способи передачі емоційних значень, роль семантичних переносів у процесі номінації, залежність полісемії і омонімії від структури мови тощо, а все це в кінцевому результаті проектується на проблеми національно – мовної картини світу". (1, 3).

Звичайно, для об'єктивного зіставлення 2-х різних за структурою мов (англійської та української) жодна не може бути вибрана за основу, але цей спосіб доцільний у лінгводидактиці, тобто для практичних потреб навчання

іноземної мови (1, 5) і зіставлення лексичних темпоральних категорій в українській та англійській мовах особливу користь дадуть студентам, які вивчають іноземну мову та тим, хто вивчає українську як іноземну. Начальна потреба у оволодінні іноземною мовою зумовлена розвитком міжнаціональних відносин, діловому листуванню та інших контактах забезпечує належне розуміння думки того, хто цією іноземною мовою спілкується. Для цього потрібно розуміти і знати специфіку вираження одних і тих самих значень у різних мовах, тобто типи міжмовних відповідників (Однорівневі й різнорівневі, аналітичні й синтетичні), що дасть змогу не робити помилок, викликаних інтерференцією рідної мови.

Як відомо, різниця у визначенні часового дейкотичного центру зумовлюється типами мов – в українській мові довготу та безперервність дії характеризує дієслово в цілому, а в англійській мові складна система часових форм означає поєднання часу із часом мовлення. За цієї умови вживання темпоральних специфікаторів з дієсловами зумовлює зміну значення дієслівної форми. Наприклад, якщо в українській мові форми дієслова теперішнього часу вживаються з темпоральними специфікаторами майбутнього типу “вже, нині” вони передають значення найближчого майбутнього, з іншими детермінантами теперішнього в значенні майбутнього дієслово може передавати деяку невизначеність дії. Порівняйте: Завтра піду в кіно (звичайна дія). Завтра іду в кіно (незвичайна дія).

Деякими вченими (Бондаренко О.В. та ін.) категорія часу дієслова інтерпретується як граматичне ядро “функціонально-семантичної категорії темпоральності”, яка, крім часу дієслова, охоплює лексичні та синтаксичні засоби вираження часу (2, 49). В аспекті теорії функціонально-семантичного поля О.В.Бондаренко

лінгвістичний час постає як макрокатегорія, яка об'єднує 3 функціонально-семантичних поля: темпоральність, таксис, аспектуальність. Кожному із цих ФСП належить своя семантична ніша у різноманітних часових зв'язків та відношень.

ФСП таксису розуміється нами як поле, що передає характеристику впорядкованості реального часу і передбачає "відношення раніше-пізніше-одночасно". Значення таксису складається як мінімум з 2-х частин дій, між якими встановлені відношення передування, одночасності чи послідовності. Ядро ФСП темпоральності становить морфологічна категорія часу, в центрі ФСП таксису в українській мові знаходиться синтаксична категорія. Враховуючи це, доцільно здається така схема вираження темпоральних відносин:

- а) лексичні засоби (темпоральні прислівники та сполучники);
- б) фольклорні та фразеологічні засоби (фразеологічні одиниці, прислів'я та приказки);
- в) морфологічні засоби (часові форми дієслова, в тексті – зміна часової форми);
- г) синтаксичні засоби (відношення елементарних речень у складному).

При зіставленні слів категорії темпоральності (лексичні, фольклорні та фразеологічні засоби вираження темпоральних відносин) в українській та англійській мовах ми можемо константувати, що одиниці зіставлення характеризуються відношеннями включення, перетину і безеквівалентності. Але це твердження є надто загальним, нами було розпочато дослідження (фразеологічні засоби вираження темпоральних відносин) в українській та англійській мовах ми можемо константувати, що одиниці зіставлення характеризуються відношеннями включення, перетину і безеквівалентності. Але це твердження є надто

загальним, нами було розпочато дослідження фольклорних та фразеологічних засобів, як таких, що дають змогу відчутти красу та своєрідність мови, а для тих, хто її вивчає – можливість зрозуміти співвідношення об'єктивної дійсності, свідомості людини та мови. ФО особливо важко перекладаються на іноземну мову, характеризуються у зіставленні відношеннями еквівалентності. Як і інші засоби темпоральних відносин, вони мають свої особливості функціонування у мові. Це легко помітити у вживанні таких засобів “народного календаря”, де нерозривно сплелися церковні та світські погляди на життя. Результатом цього характерне сполучення імені угодника чи назви свята з прийменниками на - о які, як відомо, вимагають знахідного чи місцевого. Це пояснюється тим, що в таких сполученнях відсутні слова “день” чи “свято” у формі знахідного. Типовою є також заміна церковно-слов'янського імені народним (на Явдохи) і “контамінація” канонічного найменування свята (Петра Вериги замість “Покоління чесним веригам апостола Петра”) (3, 15).

Крім лексики народного календаря в українській мові існують різні пласти української фразеології, і ті, що генетично відносяться де термінів (кам'яний вік, архейська ера), і церковно-книжні вирази (страсна ніч, чистий четвер) й фразеологічні новоутворення (година пік).

Вивчення прикладів, подібних наведеним, та знаходження способів компенсації стануть наступною метою дослідження. Робота над лакунами яскраво виявляє семантичні і структурні відмінності мов. Так, в українській мові на семантичному рівні немає однослівних відповідників слова “fortnight” – “два тижні”, в англійській – “day and night” – “доба”, на структурному виникають невідповідності у перекладі абсолютного звороту типу: “Business disposed off...” та “Lessons over...”, перекладі складних герундіальних форм. Часто лакуни у цих мовах

компенсуються шляхом лексичних запозичень (пор. Англійське "weekend" та українське новоутворення уікенд).

Дослідження темпоральних лексико-семантичних полів в українській та англійській мовах зумовлюється ще й тим, що ці системи в обох мовах є давніми й відносно закритими, що має велику цінність для лінгвістичного аналізу. В процесі дослідження необхідним здається виявити слова категорії темпоральності в англійській та українській мові для зіставлення, дослідити семантичний об'єм цих слів, семантичні зв'язки між назвами точних та неточних часових понять та виробити основні принципи введення темпоральної лексики на уроках мови, щоб ті, хто вивчає мову, зрозуміли важливість часової концептуальної області в понятійній картині світу.

Анотація.

Виявленні семантичні та структурні відмінності мов, що допоможе не тільки у вивченні іноземної мови, а й у відтворенні понятійної картини світу.

Література.

Кочерган М.П. Зіставна лексична семантика: проблеми і методи дослідження // Мовознавство, 1996, № 2-3.

Русский язык. Энциклопедия. -М.- 1979.

Ермоленко С.С. Лінгвістичні аспекти взаємодії церковного та народного календарів і морфологічна концепція О.О.Потебні // Мовознавство, 1995, № 1.

**Особливості структурно-семантичного зв'язку
сполучникових складних речень (на матеріалі п'єси
М.Л.Кропивницького “Глитай або ж повук”)**

В історії української літературної мови другої половини XIX й першої половини XX століття визначне місце займає М.Л.Кропивницький – видатний драматург, актор, режисер і композитор, який, – як зазначав К.С.Станіславський, – разом з іншими визначними корифеями українського національного театру – М.Заньковецькою, П.Саксаганським, І.Карпенком-Карим увійшов “золотими літерами на скрижалі світового мистецтва”. Він став продовжувачем мовних традицій, особливо синтаксичної розмаїтості складних речень, І.Котляревського, що започаткував українську класичну драму (“Наталка Полтавка”), і Т.Шевченка, який, як відомо, завершив її становлення в українській літературі (“Назар Стодоля”).

Своєю мовною трактикою М.Л.Кропивницький, як і інші майстри художнього слова дошевченківського й післяшевченківського художнього періоду, переконливо довів, що українська мова з її багатою лексичною, морфологічною й синтаксичною системами – “Не малоруське наріччя”, а самостійна мова, яка має прекрасне майбутнє і здатна творити велику національну українську літературу.

Привертає увагу насамперед синтаксична різноманітність простих і складних сполучникових речень.

Мовні особливості драматичних творів М.Л.Кропивницького лінгвістами досліджується здавна; особливо детально вивчено лексику та фразеологію.

Менше уваги приділено ще вивченню структурно-семантичних ознак мови персонажів п'єс М.Л.Кропивницького. Майже не досліджена синтаксична будова складних конструкцій у драмах М.Л.Кропивницького, за допомогою яких засобів зв'язку переважно поєднуються предикативні одиниці і які вони за будовою.

На нашу думку, вивчення цього питання сприятиме глибшому усвідомленню змісту творів, мовних особливостей образів їх персонажів і матиме певне значення для детальнішого дослідження історії української літературної мови, бо, як відомо, твори М.Л.Кропивницького, відбиваючи мову минулої епохи, є прекрасним відтворенням розмовної народної мови представників різних соціальних верств другої половини XIX ст. і першої половини XX.

У свій час високо цінував п'єси М.Л.Кропивницького І.Я.Франко, називаючи їх "оригінальними творами" і, на наш погляд, справедливим був, коли відзначав: "Такої чистої, блискучої всіма блисками поезії й гумору народної мови нам не у многих наших писателів лучиться надібати. Широкою струєю пливе та мова в драмах М.Л.Кропивницького, автор, очевидно, сам знає свій "дар слова" і любується переливами його чудових красок і блисків".¹

З погляду пізнавального значення та художньої довершеності однією з важливих драм є п'єса М.Л.Кропивницького "Глитай, або ж Павук" (1881 р.), у якій драматург розробляє тему пореформленої дійсності.

Драма написана чудовою, в основі своїй, народною, образною мовою. Ця тема про життя й побут трудового

¹ Із книги: Франко Іван. Про театр і драматургію. К.: вид.- АН УРСР, 1957, с. 146.

селянства в пореформлений період конкретизується в конфліктах, що зумовили трагедію Олени та її чоловіка Андрія Кугута. У реалістичних, життєво правдивих картинах автор протиставляє два табори – гноблених і гнобителів, і закінчується п'єса, як відомо, конфліктом, який має соціальний характер і виражає ідею протесту проти гноблення.

Драматург старанно різьбив і шліфував мову своїх персонажів, насичував її прислів'ями, дотепам, різними описами складних речень, відбирав усе найдорожче з фольклорної скарбниці, що допомагало йому зробити твір живим, повнокровним, динамічним і колоритним.

Показовою в цьому відношенні є мова Олени в діалозі з багачем Бичком у сьомій картині першої дії: Ні, погляд у вас лисичий, та вовча думка!

Он у вас і білі руки, а душа!..

Перед людьми вдаєте з себе святого та божого, а наодинці – бісові рідня! (стор. 180). Як спите, то їсти не просите! (стор. 181).

У своїй статті ми робимо спробу простежити, які типи складних сполучникових речень наявні в мові персонажів, образи яких змальовані в названій вище п'єсі.

Зокрема робиться спроба прослідкувати:

- 1) як представлені в цьому творі складносурядні й складнопідрядні речення, утворені за допомогою різних засобів зв'язку внаслідок поєднання двоскладних предикативних одиниць з іншими типами предикативних одиниць;
- 2) які складові компоненти за своїм структурно-семантичними особливостями та за допомогою яких сполучників і сполучних слів вони переважно поєднуються в різні типи складних речень.

Влучне використання автором різних типів складних сполучникових речень допомогло йому яскраво

схарактеризувати образи своїх персонажів. Це власне засіб художньої типізації, за допомогою якого драматург передає не тільки певні особливості селянської говірки, а й показує суспільне становище дійових осіб, розкриває їх світогляд, характеризує їх культурний рівень, психологію, темперамент.

За допомогою різних типів складних речень драматург, наприклад, показує, як багатій Бичок поступово, улесливо промовляючи, позичками грошей з відповідними процентами доводить селянина Мартина до повного зuboжіння: Горілка ласий напиток, а окрім того, вона звеселяє дух і надає одваги чоловікові й смілості!... (стор. 173). Бичок, основним у житті якого є нажива, звертаючись до Мартина, намагається нагадати: Пам'ятай же, государю мій, що тепер ти винен мені вже півтора ста без двох! (стор. 173).

Спостереження показали, що в цій п'єсі в інтонаційному відношенні переважають перш за все окличні складні речення, за допомогою яких виражається збудження характеру. Наприклад, Бичок до Мартина звертається такими словами: Нехай мене замість дяки кленуть, нехай навіть плюють мені межі очі, а я з свого шляху не зверну! (стор. 172).

Андрій пише, що покохав другу, крашу і багату! : (стор. 215). Пише, що вже ніколи не вернеться! (стор. 215). Крім цього, автор за допомогою складних сполучникових речень передає суб'єктивно-об'єктивне ставлення персонажів один до одного: Порадь же, богопродавче, як мені з тобою помириться?! (стор. 216).

Пам'ятаєш Андрію-серце, як я тебе в дорогу виряджала?(стор. 213). Ці інтонаційно-синтаксичні структури, зокрема виражають або обурення, або жаль, або розпач: Де ж листи ті, що я через вас писав Олені? (стор. 215).

Бичок, наприклад, у розпачі перед Андрієм кричить :
Рятуйте, хто в бога вірує?

Наприклад, Мартин у розпачі говорить до Бичка : Та я як нап'юсь, тоді бери у мене все , бери, що хоч, усе продам без торгу!(стор.173).

3) Або в діалозі з матір'ю Олени Стехою він теж підступно веде себе : позичаючи їй гроші , просить її віддати за нього заміж дочку.

Наприклад: Так ось же слухай, стара! Щоб ти запевне знала мою добрість і мою прихильність до чужого горя , мушу тобі й на цей раз допомогти. (стор.177). Мушу і цей раз визволити тебе з оказії, пам'ятаючи повсякчас, що роблю те задля бога, шукаючи душі своїй спасення! (стор. 177).

Специфічною особливістю 180 складнопідрядних речень , виявлених нами в цьому творі, є, по-перше, та, що в них не в однаковій мірі представлені відомі в мовознавстві типи підрядних предикативних одиниць. Найчастіше зустрічаються підрядні з'ясувальні предикативні одиниці. Щодо засобів зв'язку, за допомогою яких поєднуються предикативні одиниці в різних типах складних речень, то слід сказати , що цю функцію виконує обмежена кількість сполучників і сполучних слів (що, як, щоб, чи, які).

Що стосується складносурядних речень , виявлених у цьому творі, то в них предикативні одиниці переважно поєднуються за допомогою єднальних і протиставних сполучників. Наприклад,: Візьміть, будь ласка, ще два карбованці, та й нехай воли будуть моїми. (стор. 175). А мати її ще краща була, на все село, та й навкруги не було кращої дівчини...(стор. 182). Ей -богу, я тобі прзнаюсь, а ти, зозуленько, порадь мене як найкраще! (стор.178).. Батько знають, а я не знаю! (стор. 178).

Складні сполучникові речення, виписані нами з названої вище п'єси, свідчать про те, що вони переважно

утворені внаслідок поєднання двоскладних предикативних одиниць з двоскладними. Рідше зустрічаються складні речення, в яких головними є односкладні означено-особові й безособові предикативні одиниці, а підрядними є двоскладні предикативні одиниці.

Значно рідше трапляються складні речення, які були б утворені внаслідок поєднання односкладних предикативних одиниць з односкладними.

Це, на нашу думку, можна пояснити тим, що двоскладні предикативні одиниці різноманітніші за своїм змістом і мають більший обсяг, ніж односкладні предикативні одиниці. Частота поєднання предикативних одиниць у різних типах складних речень залежить ще й від граматичних форм слів, що виступають у ролі головних членів односкладних предикативних одиниць; від порядкової послідовності предикативних одиниць; від семантичних взаємовідношень між предикативними одиницями, а також від засобів зв'язку.

Про своєрідні функції фразеологізованих конструкцій на рівні надфразної єдності

Коло проблем, пов'язаних з вивченням функціонального аспекту речень, досить широке і перспективне. Воно, по-перше, дає можливість виявити потенції різних структурно-семантичних типів речень складної синтаксичної організації висловлення їх текстоутворюючих функцій, а по-друге, глибше пізнати внутрішню сутність речення, тобто перш за все уточнити його семантику, оскільки текст (чи контекст), у складі якого функціонує речення, певним чином програмує семантику і структуру речення, сприяє прозорішій реалізації висловлюваної ним семантики, а в ряді випадків виявленню типових додаткових значень, які характеризують функціонально той чи інший тип речення (1, 89).

Певний інтерес у цьому становить дослідження двох структурно-семантичних різновидів речень фразеологізованої структури – ідентифікаційних конструкцій моделі $N_1 \in N_2$ та її варіантів і конструкцій з семантикою причини, співвідношення, протиставності, які теж утворюються за певним усталеними моделями на зразок а щодо..., то...; якщо..., то...; що не + V_p , а...; інфінітив + V_p , а...; $N_1 + N_5$, а... тощо: Реклама – рушій торгівлі (Газ.); Робота є робота (Газ.); Що ж до коментарів, то це інтелектуальна власність дослідника (Газ.); Що не кажіть, а риба завжди риба (Газ.).

Цілком очевидно, що ці й подібні речення тільки в тексті, а не в ізолюваному використанні реалізують своє основне смислове навантаження, як і додаткові значення та відтінки.

Вивчення функціональних можливостей цих речень дає підстави для висновку про їх глибокі текстоутворюючі властивості. Це обумовлено перш за все особливостями їхньої структурно-семантичної природи, що унеможлиблює функціонування цих фразеологізованих утворень як самостійних одиниць поза надфразною єдністю, а звідси-й тісна семантична їх співвіднесеність з попередньою чи наступною ланкою в складі тексту, що й визначає їх високі потенційні текстоутворюючі особливості.

Розглянемо функціональну своєрідність кожного з названих структурно-семантичних утворень.

Речення з ідентифікаційною семантикою одні з найбільш поширених, і серед них виділяють кілька різновидів. Це, зокрема, ідентифікація через відоме (Літургія-католицька церковна відправа), через співвіднесеність суб'єкта з самим собою (Кривбас є Кривбас; Діти завжди є діти; Робота як робота), через заперечення тотожності (Рим без Ватикану- не Рим), за внутрішньою чи зовнішньою подібністю або властивістю (Чай-зелене золото Абхазії), за оказіональною ознакою (Морська служба- завжди ризик) і т. ін.

У синтаксичних розвідках останніх років вони або зовсім не розглядаються, або ж мають статус периферійних утворень.

Так, деякі висновки щодо структурно-семантичної організації цих речень знаходимо в працях Н.Ю.Шведової¹⁰, Т.А.Туліної⁸, В.А.Белошапкової². Аналіз їх функціональних особливостей на рівні тексту частково поданий у працях Л.А.Соколової⁷, Н.Л.Шубіної⁹ та ін. В українських мовознавчих розвідках подано лише принагідні згадки про такі конструкції⁵. Між тим спостереження над структурно-семантичною організацією текстів різних функціональних стилів, зокрема й текстів засобів масової інформації, засвідчують досить високу їх

частотність, що обумовлено, на наш погляд, не лише специфікою семантики цих конструкцій, але й певними особливостями в структурно-семантичній організації мікротексту чи надфразної єдності (НФЄ).

Як специфічному позиційно обумовленому семантичному типу, реченням із значенням ідентифікації (в широкому розумінні) притаманна, як уже було сказано, і особлива текстоутворююча функція. Чи не найвиразніше проступає вона в ініціальній та фінальній позиціях таких складових тексту, як надфразна єдність, які є найбільш звичайними для моделі $N_1 \in N_1$. Позиція, як правило, обумовлюється конкретним лексичним її наповненням.

В ініціальній позиції мікротексту чи в такому сегменті тексту, як НФЄ, вони є тією домінантою, на тлі якої розгортаються зв'язки й відношення в складі тексту: Реклама - рушій торгівлі. Але якщо подивитись на рекламу прискіпливіше, глибше, то побачимо дзеркало, в якому відображається все наше життя. Той стан реклами в Україні та країнах СНД відображає стан розвитку цих країн. Перехідний період накладає свої вимоги, встановлює кордони, в яких робиться реклама, що призводить до появи Льоні Голубкова та пропозицій "добре жити разом "ОЛБГ". Не робитиму професійну оцінку такій рекламі, але іноді так і кортить сказати: "Ну не хочу я жити з "ОЛБГ", а хочу жити з дорогою мені людиною" (ГУ).

Як видно з прикладу, особлива позиція, як і специфічна функція ініціального речення, надає цій конструкції відносної самостійності, дає змогу актуалізувати семантику мікротексту, одночасно вона є і засобом смислового членування інформації. Позиційна незалежність забезпечується тим, що таким реченням властиві семантична і структурна цілісність, вони самі у певній мовленнєвій ситуації можуть бути мікроконтекстом,

тому переважно, цілком природно, вживаються в ініціальній позиції.

Однак конструкції моделі $N_1 \in N_1$ не завжди реалізуються в ініціальній позиції НФЄ. Це, як правило, стосується тих випадків, коли НФЄ починається структурними елементами, які є з'єднувальною ланкою з попередньою НФЄ (так звані текстові скрепи), не пов'язаною безпосередньо з його змістом.

На відміну від попередніх, позиція речень з ідентифікацією суб'єкта через співвідношення з самим собою може бути як ініціальною, так і фінальною. Пор.: "Голова є голова. Він усе бере на свої плечі, всі структурні підрозділи господарства мають бути в полі його зору". (ВзУ) і "Ада Роговцева залишила театр. Звичайно, не той, що є найпрекраснішою річчю в світі, забавою, яку гарантує держава, а театр як звичайну організаційну (а не духовну!) структуру.

От звідси пішла Ада Миколаївна."

При цьому не йдеться про перегляд чи переоцінку мистецьких вартостей. Зірка є зірка. Роговцева є Роговцева (ГУ).

У реченнях цього типу поняття визначаються не через відокремлення деяких їх властивостей і ознак, а шляхом вказівки на весь комплекс притаманних їм особливостей. Мовознавці (Т.А. Туліна⁸, Н.А. Ніколіна⁹ та ін.) вказують на багатозначність тавтологічних конструкцій, залежність їх значення від контексту. Причому. На відміну від попередніх, у цих конструкціях, що знаходяться в ініціальній позиції, смисловий зв'язок реалізується в зворотньому напрямку, тобто не згори донизу, а навпаки.

Як засіб вираження нормативної оцінки і разом з тим узагальнення, тавтологічні конструкції є одним з ясравих репрезентантів суб'єктивної модальності в тексті, а отже, відповідно, їм властива й досить виразна

текстоутворююча функція. Так, у шістдесятип'ятирядковій газетній замітці під назвою "Паулс і в Америці Паулс", в якій ідеться про гастролі Паулса у США, про реакцію латинської еміграції на виконання їм російських пісень, про його реакцію на численні репліки емігрантів, тільки в останньому реченні замітки з'ясовано зміст заголовка, зокрема його предикативного компонента. Отже, зміст усіх речень мікротексту об'єднаний саме заголовком, який став своєрідною "семантичною скрепою" (Н.Д.Шмельов^{II}) усіх його складових. Не зважаючи на ініціальність позиції, названа конструкція є одним із засобів узагальнення ситуації, про яку ідеться в контексті. Цьому, очевидно, сприяє й одна з таких її особливостей, як вичерпність характеристики. Семантика другого компонента цих конструкцій значно об'ємніша, вагоміша, але набуває конкретизації тільки в контексті.

У фінальній позиції ці речення набувають значення однозначного висновку, який не викликає заперечень ні автора, ні в адресата: "Ось уже четверту добу вона не відходить від ліжка хворого сина. Що їй втома, виснаження? Мати є мати." (ВзУ).

— За умови відсутності тлумачення предиката в контексті значення конструкції $N_1 \in N_1$ для адресата може зневиразнюватися: "Мишко є Мишко. І цим усе сказано". (ЛУ)

У діалогічному тексті конструкції з тавтологією можуть виконувати й дещо іншу, ніж характеристичну, констатуючу чи узагальнюючу функції. В певній комунікативній ситуації вони вживаються як один із засобів підсилення відповіді, пов'язаної з попередньою реплікою: "—Сьогодні багато здібних учених мають чудові розробки, рукописні монографії, — каже науковець і бізнесмен. — Але ж реальність є реальність. Щоб надрукувати книгу, треба мати великі кошти." (ГУ)

Якщо ці конструкції вживаються як перехід до іншого аспекту думки з протиставно-допустовими відношеннями, обов'язковим компонентом у їх складі є сполучники хоч, але (однак, проте) тощо: “У нашій колонії – поселенні люди адаптуються до нормального життя. Тут немає авторитетів, усі однакові. І це допомагає нашим підопічним здебільшого без ускладнень почати жити на волі. Хоч колонія є колонія. На роботу – під конвоєм. Не можна палити в кімнатах, вживати спиртне” (ГУ)

Таким чином, як фрагмент певної теми чи мікротеми, ідентифікаційні конструкції характеризуються властивими лише їм відповідними текстоутворюючими функціями та семантикою. Їм властива жорстка усталеність схеми, яка ґрунтується на повторі, відтворюваності структури і вільному лексичному варіюванні. І, як уже було зазначено вище, їх значеннєві параметри сприймаються лише на тлі контексту, поза яким вони не здатні виконувати функцію повідомлення в широкому розумінні.

Щодо фразеологізованих конструкцій з семантикою стосунку, причини, співвідношення, протиставності и т. ін., вони, на відміну від попередніх, з огляду на їх структурно-семантичну природу здебільшого не вживаються в абсолютній ініціальній позиції (в заголовку, на початку тексту чи мікротексту). Препозитивна частина конструкцій щодо..., то...; якщо..., то...; що не + V_f , а...; інфінітив + V_f , а... N_1-N_5 , а(але)... та багатьох подібних самотійного повідомлення не виражає, хоча формально й схожа з підрядною чи сурядною предикативною частиною, наприклад: “А щодо приватизації, то в самісіньку точку попали.” (ГУ); “Якщо разом, то разом” (І.Вільде); “Що не кажи, подумав, а іноді чарка потрібна” (Р. Самб.); “Ні, зустрічатись не зустрічались, а от портретик її в нашій газеті був” (ЧГ); “Іронія іронією, але, їй-право, не смішно” (ЛУ); “Що правда, то правда” (В.Жабот.); “Як там не є, а

сесія обласної Ради розгляне цю заяву” (ГУ). Функція повідомлення, тобто рематичне навантаження, реалізується другим компонентом. Початковий же компонент здебільшого зосереджується на темі висловлення. Цим і обумовлена функціональна своєрідність названих одиниць, на відміну від попередніх.

Досить поширені іменні фразеологізовані структури з зіставно-протиставними відношеннями, у яких перший компонент являє собою поєднання двох тавтологічних іменних частин мови. За спостереженнями, їх є в українській мові одинадцять варіантів. На функціональному рівні всі вони є одним із засобів вираження розвитку думки, переведення її розгортання в інший план, який ґрунтується на зіставленні чи протиставленні. Саме тому на рівні тексту чи НФЄ вони і є тими детермінуючими компонентами, що сприяють реалізації динаміки, актуалізації інших комунікативних завдань: “Західні політики страхаються дестабілізації. Але страхи страхами, упередження упередженнями, а реальним політикам доводиться рахуватися з реальністю”. (І.Дзюба); “–Воно ще таке мале – треба йому вибачити. – Мале-мале, а очі може видряпати”. (Дзв.) Порівняно висока їх частотність у текстах діалогічного характеру, де особливо яскраво проступає їх функція підхоплення думки співрозмовника, реалізація суб’єктивної (авторської) модальності, яка набуває особливої виразності на межі між наступною і попередньою НФЄ. Крім того, призначення таких одиниць – розвивати, пояснювати, ілюструвати тему, окреслену першою частиною. Тому вони можуть займати ініціальну позицію в одній з наступних (але не першій) НФЄ: “– Пиши протокол, начальнику.– Це така штука...– Штука– не штука, а пиши.” (Р.Самб.) Як свідчать усі наведені вище приклади, в НФЄ та мікротекстах з фразеологізованими конструкціями відношення останніх щодо попередніх і наступних частин контексту ґрунтуються на ланцюговому зв’язку.

Ідентичною є функція ц інших речень фразеологізованої структури, зокрема з дієслівним повтором у першій частині: Ти гукай не гукай, а літа не почують. (Б.Ол.); Думати думав, але робота не йшла.(Усн.); Горлов, ти, товаришу Гайдар наказ підписав? – Гайдар. Підписав, але рука у мене тримтіла. (О.Корн.) Варіантів конструкцій з дієслівним повтором зафіксовано дев'ять – дещо менше, ніж попередніх, але частотність їх вживання теж досить висока в усно– розмовному, художньому мовленні, зокрема в текстах-діалогах.

У таких сферах, як художнє, усно-розмовне мовлення поширені й конструкції хоч не хоч, а...; що не кажіть, а...; хоч круть, хочь верть, а...; що правда то правда; що ні, то ні і под., за допомогою яких передається завершення думки чи повідомлення або згода слухача з автором повідомлення. Тому звичайна їх позиція – заключна частина НФЄ або мікротексту.

З усіх фразеологізованих конструкцій чи не найпродуктивнішою в мові засобів масової інформації та в усно-розмовному мовленні є конструкція-кліше з семантикою стосунку моделі щодо ..., то та її варіанти, яка переважно є одним і засобів, поштовхом через повернення до попередньо висловленого, до розвитку, продовження, розгортання думки: Місяців за сім до смерті “вождя всіх народів”, як тепер із сарказмом всі говорять і пишуть, мене всім селом проводжали до війська. Людей було – тьма. Пригадую, що не дуже тоді й впивалися: чи знали міру, чи через нестатки. А ось щодо веселощів, то цього не бракувало (Ч/Т); Що ж до польоту з київськими газетярами, то, мабуть, ми залишилися задоволеними одні одними...(ЧГ); Щодо овочів, то найбільше накопичують нітрати шпинат, петрушка. Буряк столовий, селера (ГУ); А от щодо курива – погано (Г.Тютюнник). У варіантах сполучник а підсилює функцію зв'язку з попередньою частиною НФЄ, часктя ж акцентує увагу на темі

висловлення, а нульовий варіант структурно обов'язкового компонента то – навпаки, підкреслює рему.

Розглянуті речення фразеологізованої структури, як правило, вживаються на тлі контекстуального обрамлення на рівні НФС чи мікротексту. Їм властиві своєрідні текстоутворюючі функції, пов'язані з особливостями семантики та досить виразні суб'єктно-модальні значення. Тому сказане дає підстави зробити висновок про тісний зв'язок і своєрідний статус цих речень у структурі НФС і мікротексту.

Література

Бабайцева В.В. Семантика простого предложения // Предложение как многоаспектная единица языка. - М.: 1983.-с.19

Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис.- М.: Высш.шк.- 1977.- с. III-120

Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка .- М. : 1973.-с.25-26, 124-138, 226-232.

Русская грамматика. Т. II.-М.: Наука, 1982.- с. 558.

Слинько І.І., Гуїванюк Н.В., Кобилянська М.Ф.

Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання.- К.: Вища шк.- 1994.-с.118

Смерчинський С. Нариси з української мови синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою.- Харків: Рад. шк.-1932.-с. 102-118.

Соколова Л.А. Типы простого предложения как предмет стилистического исследования. Автореф. докт. дис. -М., 1976.- с.14-17.

Тулина Т.А. Типы предложений с тавтологией главных членов в русском языке //Исследования по современному русскому языку.-М.:1970.-с.246.

Функционирование синтаксических категорий в тексте.-Л.: 1981.- с. 38-42.

Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи.-М.: Наука, -1960.-с. 82.

Шмелев Д.Н. О "связанных" синтаксических конструкциях в русском языке //Вопр. Языкозн.-1960.-№ 5.

Реферати статей

Арешенков Ю.О. Вивчення мови масової інформації як проблема функціональної стилістики.-В кн. : Складні питання вузівського курсу української мови.- Кр.Ріг: КрДПЦ, 1997, с.

У статті окреслено основні аспекти вивчення мови засобів масової комунікації, серед яких найбільш дискусійною залишається проблема статусу інформаційного мовлення в системі функціональних стилів. Названо ті комунікативні риси і ситуативні чинники, що визначають мовностилістичні особливості інформаційних текстів. Бібл.:30 назв.

Бондаренко Л.Г. Із спостережень над семантико-граматичними особливостями лексичного повтору у функції присудка.-В кн.: Складні питання вузівського курсу української мови.-Кр.Ріг: КрДПЦ, 1997, с.

З'ясовується питання впливу повтору дієслова у функції присудка на структурно-семантичну організацію речення.Бібл.: 17 назв.

Біленко С.М. Формули мовного етикету як функціонально автономні комунікативні стереотипи в синтаксичній структурі сучасної української мови.- В кн.: Складні питання вузівського курсу української мови.- Кр. Ріг: Кр.ДПЦ, 1997,с.

Йдеться про мовний етикет, який становить функціонально- семантичне поле ввічливо-доброзичливих одиниць мовного спілкування в різних етикетних ситуаціях. Встановлено співвідношення категорії особи і категорії персональності. Етикетні формули розглядаються як такі конструкції, мають контекстно автономний зміст і форму.Бібл.:4 назви.

Вавринюк Т.І. Загальнокомпозиційні та синтаксичні особливості тексту казки в їх проекції на структуру

розповідного стилю.- В кн.: Складні питання вузівського курсу української мови.- Кр. Ріг: КрДПІ, 1997, с.

Розглядається загальнокомпозиційні та синтаксичні особливості тексту казки в їх проекції на структуру розповідного стилю усного монологічного мовлення. Аналізується специфічні мовні засоби та стилістичні прийоми, що складають своєрідну лінгвістичну норму жанру. Бібл.: 7 назв.

Віняр Г.М. Способи універбації складених найменувань у мовленні. – В кн. : Складні питання вузівського курсу укр. мови.– Кр.Ріг : КрДПІ, 1997, с.

Розглядається явище стягнення двокомпонентних назв в одне слово способами суфіксації, усічення, часткової абревіації; аналізуються фактори, що впливають на вибір словотвірного типу, та причини активного творення універбів у сучасному мовленні. Бібл. : 7 назв.

Городецька В.А. Партиципний клас односкладних синтаксичних конструкторів сучасної української мови як специфічна риса української синтаксичної системи.– В. Кн.: Складні питання вузівського курсу укр. мови.– Кр.Ріг : КрДПІ, 1997, с.

Розглядаються односкладні речення з граматичним центром, вираженим віддієприкметниковими предикативними формами на –но, –то. Аналізується значення цих структур, найближчі поширювачі стрижневого компонента. Виявляються специфічні риси цього класу речень у зіставленні з аналогічними структурами російської синтаксичної системи. Бібл.: 16 назв.

Грицина В.І. Роль елементів інфраструктури речень публіцистичних текстів в адресації мовлення.– В Кн.: Складні питання вузівського курсу укр. мови.– Кр.Ріг : КрДПІ, 1997, с.

Розглядаються такі одиниці інфраструктури

речення у публіцистичних текстах, як звертання, вставні слова, словосполучення та речення, які беруть участь в адресації мовлення. Бібл. : 5 назв.

Іншакова І.О. Історія похідних с конфіксом за-...-ник в українській мові.— В Кн.: Складні питання вузівського курсу укр. мови.— Кр.Ріг : КрДПШ, 1997, с.

Розглядаються на широкому фактичному матеріалі шляхи походження, формування значення, подана детальна характеристика конфіксальних похідних з афіксом за-...-ник у староукраїнській, середньоукраїнській, і сучасній українській мові уточнена утимологія хронологія окремих розглянутих дериватів.

Караман С.О., Караман О.В. Особливості вивчення теми “Відмінювання і правопис числівників” у гімназіях гуманітарного профілю.— В Кн.: Складні питання вузівського курсу укр. мови.— Кр.Ріг : КрДПШ, 1997, с.

Подається методична інтерпретація вивчення теми “Відмінювання і правопис числівників” (У гімназіях гуманітарного профілю, що ґрунтується на ідеї структурування навчальної інформації укрупненими частинами. Викладаються підходи до практичного застосування різних способів інтенсифікації та структурування мовного матеріалу.

Качайло К.А. Конфіксальні структури з пол-(полу-)..ок в українській мові.— В Кн.: Складні питання вузівського курсу укр. мови.— Кр.Ріг : КрДПШ, 1997, с.

Розглядаються конфіксальні іменники з пол-(полу-)..ок в українській мові, подається діахронічне дослідження походження, формування й розвитку словотвірної структури та семантики конфіксальних похідних з пол-(полу-)..ок в продовж писемної історії української мови. Бібл. : II назв.

Колоїз Ж.В. До питання про обсяг фразеологізму.— В Кн.: Складні питання вузівського курсу укр. мови.— Кр.Ріг : КрДПШ, 1997, с.

Порушено проблему визначення обсягу ФО, аналізуються поняття “компоненти фразеологізму” і “слова-супрвідники”. Робиться висновок про те, що при визначенні меж ФО слід керуватися семантико-синтаксичними особливостями. Бібл.: 7 назв.

Колоїз Ж. В. Семантико-граматична природа простих речень і фразеологічних одиниць, функціонально співвідносних із простим реченням. – В Кн.: Складні питання вузівського курсу укр. мови. – Кр.Ріг : КрДПІ, 1997, с.

Зроблено спробу зіставити семантико-граматичну природу простих речень з усталеними словесними комплексами, зокрема прислів'ями, приказками. Їх диференційні ознаки дають підстави кваліфікувати ФО, функціонально співвідносні з простим реченням, як синтаксичні фразеологізми. Бібл.: 5 назв.

Левченко О.Ф. Структурно-семантична характеристика відад'єктивних словотвірних гнізд в українській мові. – В Кн.: Складні питання вузівського курсу укр. мови. – Кр.Ріг : КрДПІ, 1997, с.

Аналізується структура відад'єктивних словотвірних гнізд та семантика похідних різних ступенів словотвору в межах одного гнізда, простежується залежність словотвірного потенціалу похідних різних ступенів від складності словотвірної та лексико-семантичної структури твірних. Бібл. : 7 назв.

Малюга Н.М. Синонімічні відношення конструкцій з прийменником *по* у значенні способу дії. – В Кн.: Складні питання вузівського курсу укр. мови. – Кр.Ріг : КрДПІ, 1997, с.

Розглядаються синонімічні зв'язки конструкцій “ПО + місц. відм. іменника” у значенні способу дії. Досліджуються деякі закономірності синонімії і варіантності в межах однієї семантико-синтаксичної групи. Бібл.: 4 назви.

Присяжна Т.М. Програмовані підготовчі картки з ділової і наукової української мови як засіб формування ґрунтовних знань студентів нефілологічних факультетів інститутів. – В Кн.: Складні питання вузівського курсу укр. мови. – Кр.Ріг : КрДПІ, 1997, с.

Розглядається принцип побудови програмованих підготовчих карток з ділової і наукової української мови. Бібл.: 3 назви.

Царук О.В. Про надійність критеріїв генеалогічної класифікації слов'янських мов (методологічні засади курсу історії української мови у вузі). – В Кн.: Складні питання вузівського курсу укр. мови. – Кр.Ріг : КрДПІ, 1997, с.

Ставиться під сумнів правомірність традиційного відбору диференціюючих маркерів при проведенні генеалогічного розподілу слов'янських мов, доводиться хибність тріалістичної дистрибуції, стверджується необхідність порівняння не тільки фонетичного, але й лексичного та граматичного мовних рівнів. Бібл.: 30 назв.

Цегельська М.В. До проблеми дослідження та порівняння темпоральних лексико-семантичних полів в українській та англійських мовах. – В Кн.: Складні питання вузівського курсу укр. мови. – Кр.Ріг : КрДПІ, 1997, с.

Виявлені семантичні та структурні відмінності мов, що допоможе не тільки у вивченні іноземної мови, а й у відтворенні понятійної картини світу. Бібл.: 3 назви.

Яловий Ф.З. Особливості структурно-семантичного зв'язку сполучникових складних речень (на матеріалі п'єси М.Л Кропивницького "Глитай, або павук"). В Кн.: Складні питання вузівського курсу укр. мови. – Кр.Ріг : КрДПІ, 1997, с.

Робиться спроба описати наслідки спостереження за типами складних сполучникових речень, наявних у мові персонажів.

Явір В.В. Про своєрідні функції фразеологізованих конструкцій на рівні надфразної єдності. – В Кн.: Складні питання вузівського курсу укр. мови. – Кр.Ріг : КрДПІ, 1997, с.

Розглянуто функціональний аспект конструкцій фразеологізованої моделі з врахуванням їх структурно-семантичних типів. Звернуто увагу на їх особливості в структурно-семантичній організації мікротексту та надфразної єдності. Бібл.: 2 назв.

Зміст

- ✓ Арешенков Ю.О. Вивчення мови масової інформації як проблема функціональної стилістики.
- ✓ Бондаренко Л.Г. Із спостережень над семантико-граматичними особливостями лексичного повтору у функції присудка.
- ✓ Біленко С.М. Формули мовного етикету як функціонально автономні комунікативні стереотипи в синтаксичній структурі сучасної української мови.
- ✓ Вавринюк Т.І. Загальнокомпозиційні та синтаксичні особливості тексту казки в їх проекції на структуру розповідного стилю.
- ✓ Віняр Г.М. Способи універбації складених найменувань у мовленні.
- ✓ Городецька В.А. Партиципний клас односкладних синтаксичних конструкцій сучасної української мови як специфічна риса української синтаксичної системи.
- ✓ Грицина В.І. Роль елементів інфраструктури речень публіцистичних текстів в адресації мовлення.
- ✓ Іншакова І.О. Історія похідних з конфіксом за-...-ник в українській мові.
- ✓ Караман С.О., Караман О.В. Особливості вивчення теми "Відмінювання і правопис числівників" у гімназіях

гуманітарного профілю.

✓ Качайло К.А. Конфіксальні структури з пол-(полу)...ок в українській мові.

✓ Колоїз Ж.В. До питання про обсяг фразеолгізму.

✓ Колоїз Ж.В. Семантико-граматична природа простих речень і фразеологічних одиниць. функціонально співвідносних із простим реченням.

✓ Левченко О.Ф. Структурно-семантична характеристика відад'єктивних словотвірних гнізд в українській мові.

✓ Малюга Н.М. Синонімічні відношення конструкцій з прийменником по у значенні способу дії.

✓ Присяжна Т.М. Програмовані підготовчі картки з ділової і наукової української мови як засіб формування ґрунтовних знань студентів нефілологічних факультетів інститутів.

✓ Царук О.В. Про надійність критеріїв генеалогічної класифікації слов'янських мов (методологічні засади курсу історії української мови у вузі).

✓ Цегельська М.В. До проблеми дослідження та порівняння темпоральних лексико-семантичних полів в українській та англійській мовах.

✓ Яловий Ф.З. Особливості – семантичного зв'язку сполучникових складних речень (на матеріалі п'єси М.Л.Кропивницького "Глитай, або павук").

✓ Явір В.В. Про своєрідні функції фразеологізованих конструкцій на рівні надфразної єдності.